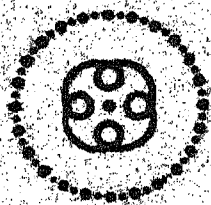

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Старі хартії вільності

написав

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

Накладом видавництва

1915

В303633

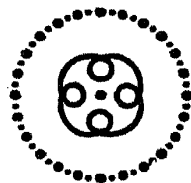
272

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА

Старі хартії вільності

написав

МИХАЙЛО ДРАГОМАНІВ

**НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ**

Накладом видавництва

1915

11/4/1911

I. Вступні замітки.

Вільні і абсолютно-монархічні держави Європи в XVIII. ст. — Думка про давність вільности і новину деспотизму. — Вільність стародавня в Азії і Європі. Старий восточний вояцько-попівський деспотизм і теократичний лібералізм. — Вільність і деспотизм у клясичних народів. — Германська і славянська стародавня вільність. Єгипетська. — Середновічна вільність. — Подібність політичного строю у європейських народів в XIV. ст. Неподібність у єму з XV.—XVI. ст. Зріст абсолютизму в більшій частині континентальних держав; захованне і зріст вільности в Англії, Нідерландах, Швейцарії і в колоніях північно-американських. — Велика французька революція і ввод конституційного правління в західно-європейських державах. — Різниця між старими вільними державами і новими конституційними. — Вартість науки про старі вільні порядки.

В XVIII. ст. з великих держав Європи тільки в одній Англії була державна вільність. В Іспанії, Франції, Пруссії панував монархічний деспотизм, як і в Росії. В державах корони Габсбургів, котрі тоді досить слабо були сполучені і належали до династії *de jure* на стані персональної унії, вдержувались ще краєві сойми, але на ділі сила їх була не велика перед королівсько-царською бюрократією, навіть у самій Венгрії, в котрій вільні клясові порядки задержали найбільше сили. На континенті Європи вільні порядки були в силі лишень у маленьких державах, як Нідерланди, Швейцарія і олігархічні республіки італіянські Генуезська і Венеціанська, та в Польщі, котра ледви держалась через боротьбу релігійну і сепаратизм непольських народів: Українців і Білорусів. В остатніх менших державах Європи політичні порядки зближались до порядків більших абсолютичних монархій, так що найменший князь у Германії або

*) Сі начерки печатали ся також і в місячнику „Болгарски Преглед“. Тут ми даємо їх з деякими додатками. Прим. автора.

в Італії змагався робити з себе копію великого самодержавного короля Франції, хоч у деяких німецьких державках і зоставались ще середньовічні сойми.

Такий характер політичних порядків більшої частини держав Європи в суті своїй мало відмінявся від тодішніх порядків держав азіатських і навіть абсолютизмом своїм переважував державу китайську, в котрій абсолютизм богдыхана обмежують національні звичаї і вчена бюрократія. Державний абсолютизм у європейських народів XVIII. ст. не відповідав досить високому стану розвитку розумового, до котрого піднялись уже, з часів новонародження наук і умілостей (*renaissance*) по крайній мірі висші круги громади і котрий був оснований на вільности досліду. Не відповідав він і тим примірам і тим ідеям, котрі освічений Європеєць міг виносити з взірцевих тоді, або клясичних літератур старої Греції і Риму, в котрих був досить дужий елемент ідей республіканських. Через те серед освічених людей XVIII. ст. склалися два круги політичних думок: по одному, абсолютна власть государів мусіла служити просвіті і громадській рівности між людьми, ломаючи зостанки середньовічних «забобонів» (*superstitions*) і феодалізму, — се теорія просвіченого деспотізму; по другому — принцип вільности мусів перенестись із круга життя розумового в круг життя політичного, де абсолютизм государів мусів замінитись волею народів — се теорія лібералізму.

Теорія лібералізму в більшій частині європейських держав XVIII. ст., котрими правили абсолютні монархи, мусіла являтися в головах освічених людей, як думка абстрактна, філософська. Тільки-ж і тоді при тих зв'язках, які вже існували між ріжними європейськими країнами і які не далі все вбільшувались, піддані абсолютних держав не могли не підпадати під вплив примірів більше вільних держав. Окрім того сама вченість, а в деяких випадках фамільні спомини в аристократичних сім'ях нагадували і підданим абсолютних держав, що були часи, коли і в їх землях існували вільні порядки, подібні напр. до англійських. Пригадаймо, що і в абсолютній Франції ще в 1614 р. збирались посли від клясів громадських (*états généraux*) і що ще в 1649—1651, в часи дитинства Людовіка XIV., найабсолютнішого монарха, короля-сонця (*le roi soleil*, — імя малочим відмінне від титулів царів азіатських, старих і нових), — був заповіджений збір таких послів. Та і в самій найабсолютнішій Московщині остатній земський собор був ще в 1698 р.

Нема нічого дивного, коли в головах деякого й освічених Європеїців, підданих абсолютних монархій, почали складатись поряд з абстрактними, філософськими основами лібералізму і основи історичні.

У Франції вже в остатні роки царювання Людовіка XIV. граф де Буленвіліє (*de Boulainvilliers*) написав працю «Історія старого правління у Франції, в купі з 14 листами про парла-

мент або спільні собори клясові.» (*Historie del' ancien gouvernement de la France, avec 14 lettres sur le parlements ou états généraux. Amsterdam. 1737, 3 томи.*) Се діло, як і другі історично-політичні твори того-ж автора, довго ходило у Франції в рукописах, аж поки напечатано було по его смерті за границею Франції, в Голандії. (Другі твори его були напечатані теж або в Голандії або в Лондоні). Гр. де Буленвіліє проводив аристократично-ліберальну тенденцію, що перші французькі королі були виборними проводирями Франкських вояків, котрих прямими потомками являють ся аристократи і що пізніше королі, а надто третьої династії, відтіснили аристократію від управи в державі і підклонили націю під ярмо (*subjuguèrent la nation*) рядом узурпацій.

Трохи згодом після виходу в світ твору гр. де Буленвіліє вчений юрист, теж панського роду, барон де Монтескіє, оглянувши державні порядки всего світа, дреннього і нового, в творі про Дух законів (*Sur l' esprit des lois*, перше виданне в 1748 р.) вказав своїм землякам на порядки англійські, як на такі, котрі найбільше відповідають потреbam громадським. Сі-ж »прекрасні порядки« англійські Монтескіє виводив »із лісів Германії«, прямо від описаних Тацітом звичаїв старих Германців, котрі оснували майже всі нові західно-європейські держави.

Так отож і в тих державах Європи, що в XVII. ст. були абсолютно-монархічними, заложені були основи учення, котре кілька разів висказувалось в таких словах, що »вільність — річ стародавня, а деспотізм — річ нова.« З XVIII. ст. така думка була підперта цілим рядом дослідів, котрі мали цілі не лишень практично-політичні, але й науково-історичні, дослідів по історії не лишень Англії з Шотландією, але і Франції, Германії, а на решті і Росії.

Науково історичний дослід, в купі з вияснюваннем державно-правових думок показав, що наші теперешні думки про вільність, се продукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути потожсамлені ні з якими стародавніми думками, — але ще дійсно в старовину були два періоди істнування по своїому вільних порядків: первісний і середновічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описані Тацітом в його ділі про Германців, або до тих, які у південних Славян бачили візантійські писателі, і про котрих істнуванне у руських Славян ще в XI. до XIII. ст. говорять на кожній стороні літописі руські, безспорно були в усіх європейських народів. Головна ознака таких порядків — істнуванне народнього Збору (віча, купи) з більшою чи меншою перевагою его сили над властю старшин і начальника. У старих Греків і Італійців такі громадсько-племінні порядки розвились у свідомі республіки, в котрих, дякуючи високій культурі, покладено було початок і нашого наукового лібералізму. По правді кажучи, порядки такі — загально люд-

ські, бо їх існування відкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів древнього Востока до зросту серед них вояцько-жречеських деспотій. На Восточі древні сільські громади пережили і довгі часи сих деспотій, хоч лишень як низша інстанція адміністративно-державного життя, в котрому висшу ступінь займає священна особа царя-деспота. Се існування на Восточі громади з певною самоуправою, часто ширшою ніж та, яку дозволяє європейським сільським а то й городським громадам централізована бюрократія, нагадує нам про єдність людської природи і в крузі громадських відносин і про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків. Восточна громадська самоуправа, котру напр. в Індії можна прослідити від часів Вед до наших, показує, що і народи восточні зовсім не раби з самої природи*). Тільки що ті народи не змогли вдержати самоуправи, коли перейшли від життя невеличкими громадами-племенами, а простим економічним господарством випасним або хліборобським, до великих національних або інтернаціональних культурних держав, котрі прийняли форму деспотій. Але там, де географічні умови сприяли кантональній відрубності й по при високій культурі, напр. у Фенікії, бачимо і серед восточного народу семітської породи державні порядки подібні до тих, які були в першу добу старих грецьких і італійських городських республік.

Окрім того у народів восточних ми бачимо, що фетішістичне обожання царів держить ся тільки в один період, а потім настає другий, в котрім складаєть ся наука про обов'язки царів і навіть про право підданих скидати лихих царів і замінити їх добрими. На жаль, до нас не дійшли ніякі політичні писання старовосточні окрім жидівських, індійських та китайських, але вони все таки можуть дати деякий образ думок восточних народів про царську владу.

З книг законодавчих індійських найбільше важна та, котра помічена іменем божественної особи Ману**). Ману навчає, що цар — велике божество, котре держить в руках своїх кару, безпремінно потрібну для людської громади. Але «кару не може по правді прикладати той, хто не має помічників, ні людина дурна, жадна, ні така, котрої розум не здібний поліпшуватись ні така, котра віддає ся тілесним роскошам». Через те Ману навчає, як царь мусить радитись з висшими достойниками, котрих з рештою він сам вибирає з людей благородних, з родин, котрі вже перше давали царям таких радників, як царь мусить

*) Див. книгу англійського юриста Мена (H. Maine, Village Communities; в рос. перекладі Г. Мэнъ, Деревенскія Общини на Востоку и Западѣ).

**) Закони Ману (Manava-Dharma-Sastra) переклав на французьку мову Loiseleur-des-Longchamps, а на англійську Bühler (в колекції М. Міллера Святі книги Востока — The Sacred Books of the East, t. XXV, з вступом). Тепер появил ся новий французький переклад F. Ströhly — в Annales du Musée Guimet.

радитись окрім того з попами (брахманами), і велить царям учити закон божий (Веди), науку про державу, науку діалектики і про висшу душу, а також навчатись від народа про суть ріжних торгів і зарібків, а надто привчатись в день і в ночі здержувати свої почуття. Ману особливо перелічує 10 пороків, котрі (в царів) виходять з любови до роскошів і 8 пороків, котрі виходять з гніву, від усіх сих пороків мусить берегтись царь, бо перші шкодливі для его здоровля і добродітелі, а другі небезпечні для самого его житя, як напр. пристрасть до полювання, до гри, до сну в день, привичка гудути людей, пристрасть до жінок, до пянства, танців і музики, до нікчемного подорожя, переносництва, насильства, заздрість, оббріхуванне, гарбане чужого маєтку, лайка, погрози». Ману просто каже, що «царь, котрий з дурноти притісняє державу, буде в купі з родом своім скоро позбавлений житя і царства»*).

Сю остатню думку Ману немов розвивають китайські моралісти, а надто Менгдзі, або як его назвали Европейці на латинський лад, Mencius, живший в XIV. ст. до Р. Хр.**). По словам Менгдзі, «народ — найважнійший елемент у державі, а царь — менший», «Царя поставляє бог (небо), але через народ». Коли один царь спитав Менгдзі: «Чи піддані можуть скидати і вбивати царів?» то Менгдзі відповів: «Той, хто робить неспокій у громаді, зве ся розбійником, а той, хто робить не по правді, зве ся мошенником. Розбійників і мошенників ми звемо просто злочинцями. Я чув про те, як убито злочинця Шоу (остатній царь з династії Шанг), але не чув про те, щоб убито тоді царя.» Сими словами китайський філософ хотів сказати, що лихий царь уже тим самим перестає бути царем і стає ся звичайним злочинцем. Подібне проповідували в Європі багато пізнійше клерикальні писателі, католики і пуритане, опираючись на біблійні приміри.

У народів старого Востока бачимо і проби встановити державний уряд відмінний від вояцького царства, а власне цар-

*). З подібними умовами виставляє своє право на царство сам царь персидський Дарій I. в знаменитій надписі на Бегістунській скалі: „Аурамазда (бог Ормузд) підпирав мене і другі боги за те, що я не був злим, ні брехуном, ні насильником, ні я, ні рід мій. Я правив згідно з законом, я не насильствував ні над праведним ні на добродійним. Чоловіка, котрий боронив мій дім, я надгороджав, а того, хто грішив, я вбивав по правді“. (Переклад надписи сеї див: Oppert, Les peuple et la langue de Médes; Spiegel: Die altpersischen Keilinschriften. Російський переклад, по Шпігелю, в I. т. „Всеобщей истории литературы“ В. Корша.

**). Твори его перекладені на латинську мову в 1824 р. — Mengtse u vel Mencius, edidit latina interpretatione Stanislaus Julien, а з сего видання зробив переклад Pauthier. Описля вийшов англійський переклад творів і біографія китайського філософа в праці James Legge, The Life and Works of Mencius. With Essays and notes (1875). Німецька монографія Faber, Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage, oder Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Mencius. (Elberfeld, 1874.)

ство попівське, основане на певнім моральнім принципі — релігії, і в певній мірі контрольоване товариством попів. Приміри такого «божого правління», теократії знаходимо в Єгипті, починаючи з XX. династії (коло 1100 р. до Р. Хр.) і потім в колонізованій Єгиптянами Етіопії (Нубії), звідки царі попи не раз забирали владу і над Єгиптом, де стара звичка задержала царство вояцьке. Так напр. коло 775 р. до Р. Хр. царь-піп етіопський Піанка покорив собі вояцьких царів Єгипту і зробив на спомин того рельєф, котрий можна назвати найстарішим символічним образом думки про перевагу духовної влади над світською: Піанка стоїть перед сидячим богом Озірісом, а перед царем-попом лежать повержені ниць царі світські, котрі мають на головах звичайний знак царського достоїнства — змию. В Фенікії (в Тірі) бачимо попа на престолі царським коло 800 р. до Р. Хр., в Вавилоні коло 560 р., в Ірані маг Гаумата (Лжесмердіс Греків) захоплює владу в 521 р.*).

На жаль ми нічого не знаємо подрібного і точного про сі проби теократії. Грецькі писателі (Геродот, Діодор і др.) передали нам короткі спомини про гуманність деяких царів-попів, напр. Сабакона, та звістки про те, як буцім то упорядкована була попами праця і життя царів, як буцім то в Єгипті був звичай після смерті царя судити його діла, при чому перед попами, котрі ховали тіло царя, міг явитись усякий скривджений царем і обвинуватити царя, через що буцім то не мало царів зоставалось без похорону, — кара страшна для Єгиптянина.**)

Важко тепер розібрати, скільки в таких оповіданнях об'явилися точні факти, а на скільки вони передають нам лишень вривки ідеалів, котрі склались серед єгипетського попівства а надто в ті часи, коли в Єгипті панували чужі царі: Перси, а потім Македоно-Греки.***) Але в усякім разі подібні оповідання, котрі чули ж писателі клясичні в Єгипті, входили в число тих елементів, з котрих склався теократичний лібералізм, котрий, в купі з другими проявами клерикалізму, виробляв ся в старому світі і перейшов з него в середні віки, в світ християнський.†

*) Завважаємо, що всі сі проби попівського царювання являють ся зовсім не в початку історії восточних народів, як думали ще не так давно філософи історії, збиті з вірної думки оповіданнями азіатської клерикальної літератури, як напр. індійської і жидівської, а в пізнійшу добу, після доби вояцького царства, про котре напр. в Єгипті досить докладно тепер звісно з єгипетських надписів. Недавно знайдено в Вавилонії надписі, з котрих видно, що там перші володарі (патеси) були вкупі царі і попи, але ж певно функція вояцька і в них переважала над попівською, як і в Єгипті. Пригадаймо, що і початкові грецькі царі мали і попівську функцію, але вона не вменшувала їх переважно вояцького характеру.

**) Див. особливо у Діодора, Бібліотека, I, 70—72.

***) З сего боку інтересні оповідання Геродота про нечестивість і деспотизм царів, що строїли великі піраміди, — мов би то ті царі не давали народови ходити в храми. Тепер, коли нові учені прочитали надписі тих царів, сі оповідання показали невірними, але вони показують, що в часи Геродота ходили серед Єгиптян побожні оповідання, ворожі царям.

Література індійська дає багато оповідань про боротьбу попів-брахманів з царями (кшатріями), але оповідання ці і хронологія їх такі фантастичні, що по ним не можна виробити собі точного історичного образу проб теократії в Індії. Можна лишень догадуватись, що і тут були тенденції попівського царства і теократичного лібералізму. Напр. характерне одно оповідання в Багават-Пурани об тім, як один царь вдарив брахмана і як син брахмана скрикнув: »Ох! поведінка царів, котрі виховались мов ворони, річами, що їм кидають, подібна до поведінки собак або двірників, котрі зневажають своїх господарів.« Інтересно, що і в пізнійші часи, коли поставляв ся новий царь, то брахман накликавав: »Ось ваш царь, люде! а наш царь — Сома“ (бог служби церковної).*)

Найяснійше ми можемо собі виобразити теократичний лібералізм жидівський, котрий склав ся в часи існування жидівської національно-релігійної федерації під старшинством ерусалимського храму і его собору (сінагоги) після того, як часть жидів вернулась із вавилонського полону і жила в підданстві персидській і греко-сирійській державі. Хоч деякі місця Біблії і говорять про царів, як про »помазанників божих«, але загальний настрій писателів біблійних далеко не прихильний до світського царства. Деякі псалми, напр. 72-ий, дають ідеал царя-оборонця слабійших і бідних, карателя притіснителів, але се говорить ся як молитва до бога. Другі псалми говорять про те, що дійсні царі ввиджались складачам псалмів далекими від такого ідеалу, так що ці поети ерусалимської сінагоги кликали самого бога судити суддів-царів неправедних (див. псалом 94 і знаменитий псалом 82, переробка котрого Державиним уважалась за »якобінську« поезію). Постанова про царство, котру читаємо у Второзаконію, більш пессімістична, ніж оптимістична. »Коли ввійдеш у землю, котру Єгова дасть тобі, і скажеш: я хочу поставити над собою царя подібно до других народів, що навкруги мене, то поставиш над собою царя, котрого тобі вибере Єгова бог твій. Ти візьмеш собі царя з числа твоїх братів, але не можеш брати собі царем чужинця, котрий не буде братом твоїм. Тільки він хай не держить багато коней і хай не повертає народ у Єгипет (то б то в неволю) за для того, щоб мати багато коней... Хай не держить він багато жінок... і хай не збирає багато срібла й золота. І коли він сяде на престолі царства свого, хай напише собі у книгу список із сего закону, котрий він візьме у попів. Хай держить він его завше перед собою і читає що дня життя свого, щоб навчив ся боятись Єгови бога свого і глядіти і сповняти закон сей і всі его повеління, щоб серце его не вивисчувало ся над братами его і щоб він не відступав від повеління закону ні на право ні на ліво, щоб тим продовжити дні в царстві сво-

*) Виписки з індійського письменства про брахманів і другі касты зведені з англійським перекладом у I. Muir, Original sanscrit texts і т. д., т. I.

єму для него (царя) самого і для дітей его серед Ізраеля» (XVII, 15—20).

Остатні слова очевидно звучать як свого рода *сі по — по!* але й у загалі в усему сему місці книги закону ізраельського за царем не признаєть ся власть законодавча, котра, як і вибір царя, цілком віддаєть ся в уста бога, тоб то его послів — священників і нарочито збуджених богом пророків. Сі пророки являють ся навіть в історичних книгах Біблії постійними контролерами царів, котрих вони через помазанне ставлять на царство або й скидають із царства, як Самуїл, Єлисей і др. Але сего мало: у многих місцях Біблії сама установа царства світського, вояцького, над Ізраелем виставляєть ся як бунт проти єдиного законного царя — самого Єгови і его органів — попів і пророків.

Далі нам прийдець ся не раз говорити про вплив жидівського теократичного лібералізму на новоевропейські народи і в середні віки і в часи реформації, а через те ми преведемо тепер его характерніші вирази.

Так коли народ ізраельський предложив Гедеонові царство, після того як той увільнив его від Мадіамітів, Гедеон сказав: «Я не буду панувати над вами, ні сини мої не будуть панувати над вами; Єгова буде панувати над вами.» (Кн. Суддів, VIII, 22). Скоро після сих слів стоїть у книзі Суддів характерний аполог про дерева, котрі шукають собі царя. Аполог той вкладено в уста Іотама, сина Гедеона, після того, як Сіхемські люде поставили его брата Абімелека царем:

»Колись дерева гаряче забажали помазати собі царя і сказали оливковому дереву: «Царюй над нами!» Але оливкове дерево відповідало їм: «Чи я мушу втратити мою оливу, котра служить на честь богу і людім, і ходити туди й сюди, щоб бути старшим над другими деревами?» — Потім дерева сказали фіговому дереву: «Ходи, царюй над нами!» І фігове дерево відповіло: «Чи я мушу втратити свою солодкість, свій добрий плід» і т. д.? — Потім дерева сказали виноградній лозі: «Ходи, царюй над нами!» І виноградна лоза відповіла: «Чи я мушу втратити своє добре вино, котре радує бога і людей» і т. д.? — Тоді дерева сказали тернині: «Ходи, царюй над нами!» І тернина відповіла деревам: «Коли ви справді хочете помазати мене на царя, то йдіть, станьте під мою тїнь, а інакше огонь вийде з тернини і пожере й кедри ливанські.» (Кн. Суддів, IX, 8—15).

Дуже характерне оповідання про конечну встанову вояцького царства серед Ізраеля: «Старшини Ізраеля приступили до Самуїла і сказали: «Постав нам царя, щоб судив над нами». І Самуїл молив ся до Єгови, і Єгова сказав Самуїлу: «Не тебе відкинули вони, а мене, щоб я не царював над ними...» І Самуїл сказав слова Єгови народови, котрий просив собі царя: «Ось як буде держати себе з вами царь, котрий буде царювати над вами; він візьме ваших синів і посадить одних поганяти на колісницях его, а других забере в кінницю

і вони будуть багаті коло его колісниць. І він візьме ще других і поставить їх начальниками над тисячами і п'ятидесятками, а інших заставить працювати на его нивах, жати, та виробляти вояцьку зброю і всякі знадоби для колісниць. Він візьме також дочок ваших і поробить із них прислужниць коло куріва, куховарок і хлібарниць. Він візьме також ваші ниви, ваші виноградники, ваші добрі оливкові садки і віддасть слугам своїм. Він стане брати десятину зо всего, що ви посіяли і з винограду вашого, котрий ви зібрали, і віддасть своїм чиновникам і слугам. Він візьме ваших слуг і слугинь і ліпших із молоді вашої, і ослів ваших і пошле їх на роботи. Він братиме десятину з вашого скоту, — і ви станете его рабами. І в той день ви кричати мете проти царя, котрого ви собі вибрали, але Єгова не послухає вас в той день.» (І. кн. Самуїла, VIII. 4—18.)

Звісно, що в кінцевому зводі біблійних книг, як вони тепер лежать перед нами, стоять поряд з висше-переведеними словами другі, в котрих пророк таки згоджується, по повелінню Єгови, помазати Ізраельтянам царя, але в книзі пророка Осії установа царства рішуче об'являєть ся гріхом: «Від днів Гібеї (міста, де поставлений був царем Саул) ти согрівив, Ізраелю!» каже Єгова в тій книзі, а в другім місці тамож установа царства споминаєть ся поряд із ідолопоклонством: «Ізраель відкинув добро, ворог буде его переслідувати! Вони поставили царів без мого повеління і начальників без мого відома; вони наробили ідолів зі свого срібла й золота, — ось через що будуть вони знищені» (Кн. Осії, X, 9; VIII, 3—4). *)

Ми побачимо далі, як сей біблійний теократичний лібералізм впливав на новоевропейські народи і як він увійшов в новоевропейський лібералізм як один з основних его елементів, і тим послужив зв'язком між політичною думкою старого Востоку і нового Заходу.

Обертаючись до старого Заходу ми бачимо, що народ, котрий вславив ся своєю вільністю над усіми — Греки — в початку своєї писаної історії покоряв ся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки. Гомерівські поеми наскрізь переняті такими думками, і в знаменитій картині народнього збору (ряди) в II. пісні Іліади сама богиня Алена виголошує їх ось якими словами: «Не гарне многовластє! Один хай буде

*) Ми не маємо рації тут спиняти ся на тому, як тенденційно а не історично розказано в теперішніх біблійних книгах про початок царства в Ізраелі. З гори можна думати, що і в Жидів, як у других народів, теократія була не початковою формою державного життя, а пізнішою. Навіть місця в книгах Суддів, Самуїла і Царів, у котрих заховались уривки з найбільше реальних історичних споминів, показують, як у Жидів після порядків громадсько-племінних стало зростати через війну з сусідами царство вояцьке, як далі коло царів і їх храмів впорядкувалось півівство, котрого перше були тільки початки. А вже тоді, коли царства жидівські були зруйновані, попи zostались єдиними керівниками нації, і під персідською державою стали на чолі також єї світського життя.

пан, один царь, котрого поставив син Крона». (Іліада, II, 203—206). Важно сказати рішуче, коли складені були ці слова; чи в старійші часи, в чисто царську добу грецької історії, чи в часи тираннів, коли редаговані були письмом Гомерівські поеми (при Пізістраті). Але по тому, що висшеприведені слова натякають на опозицію, котра в згаданій сцені Іліаді проявляє себе в особі Терсіта, що «завше нападав ся на царів», можна думати, що ті слова Атени і вся та сцена була остаточно зредагована вже при початку республіканського перевороту в містах і країнах Греції. Тодіші поети грецькі очевидно не похваляли того перевороту.

Коли на решті він довершив ся і коли потім сталось так, що вільні Греки відбили страшну силу персідських царів, котрі підпирали в грецьких городах власть царів і тираннів і самі получали од них поміч, тоді республіканська свідомість грецька вилилась в гордїй фразі Есхіла в трагедії «Перси», де на запит персідської цариці про Атенців: «Хто пан над ними і хто господарює над народом?» хор відповідає: «Вони не звуть ся нічийими рабами і нікому не піддані!» (Есхіл, Перси, 211—212).

Геродот виявив се самодовольство грецького республіканця ось в яких словах, написаних в поводу війни між Атенцями і ріжними їх неприятелами, до вигнання тираннів і віпослів: «Не одним приміром, а скрізь показуєть ся, на скільки добра річ рівність права: поки Атенці були під тираннами, вони не могли перемогти на війні нікого зі своїх сусідів. Але увільнившись від тираннів, вони стали першими над сусідами. Се показує, що поки вони були в неволі, то не напружали ся, бо робили на пана, а коли здобули волю, то кожний пильно старав ся робити на себе.»*)

Найвисшу ступінь республіканської а до того і демократичної свідомости в грецькому письменстві знаходимо в драмі Евріпіда «Просительки» (Ἰκέτιδες) в розмові між післанцем тебанського царя Креонта і Тезеєм.

«Хто тиранни сеї землі?» питає післанець, прийшовши в Атени, а Тезей ему відповідає:

«Сей город (держав) не править ся одним, він вільний! Народ (δῆμος) тут царствує, ... не вважаючи багато на заможність, бо й бідний тут має рівне право!»

Коли післанець заявляє, що в его державі править один а не юрба (δῦλος) і далі ганьбить демократичну управу, то герой атенський, (котрий по старим оповіданням і сам був царем), відповідає довгою промовою, з котрої ми приведемо ось які слова:

*) Геродот, Історії, V, 78. У Геродота, як і многих других грецьких писателів, термін *πολιτική* воля виражаєть ся словом „рівність права“ *ἰσηγορία*, власне — рівне право слова, *ισοκρατία* рівновласте, *ισονομία* рівнозаконне, рівноправність. В тім місці, де Геродот оповідає скасування тираннії на Самосі (III, 142), він уживає ся і загальнішого терміну *ἐλευθερία*, котрий уживає ся охоче пізнішими писателями, мало прихильними власне демократичній формі республіки, як Полібій.

»Нема нічого більше згубного для держави, як тиранні. Перш усього в такому краю нема загального закону, а править один, котрий володіє законом лишень для самого себе, і право не рівне для всіх. Коли ж закони написані (публичні), тоді й бідний і заможний мають рівне право, і найбідніший може відповісти заможному такою-ж лайкою, як та, котру він почує: і менший подоліє більшого, коли по его боці правда. Вільність буває тоді, коли питають: хто хоче сказати прилюдно добру раду державі? Тоді хто хоче — виходить на перед, а хто не хоче — мовчить. Чи може бути в державі більша рівність від такої? Там, де народ панує над землею, він кохаєть ся в своїх дотепних, сміливих громадянах. А царь уважає такого собі ворогом, і ліпших, котрих уважає спосібними думати, вбиває, страхаючись за своє царство (тираннію). Як може бути сильною та держава, коли в ній хтось один може зрізувати, мов колоски на весняному полі, сміливих громадян і зривати молодих? Чи варто збирати худобу і засоби для дітей, коли се веде лишень до того, щоб готувати тираннови багатше житє? Або чи варто пильно виховувати дівчат-дочок, щоб утішити тиранна і принести сльози батькови й матері? Ліпше міні не жити, ніж бачити, як моїх дочок поведуть до сльобу силою!»*)

Тільки грецьке письменство не довго встояло на таких республіканських і демократичних думках. Вже Геродот, мабуть надивившись на сварки між ріжними політичними силами в грецьких державах, покористував ся пригодою, щоб виложити з певним обективним скептицизмом сучасні ему доводи за й проти ріжних форм управи, в промовах, котрі буцім то сказали три Перси після того, як убули царя-мага Смердіса. Можна сказати, що в сих промовах зведена була до купи політична проба клясичного світа, бо й спеціальні політики, як Арістотель і Полібій, мало прибавили до уваг Геродотових Персів. Через те ми приведемо тут сі характерні промови.

Отан би то сказав: »Я думаю, що нікому вже з нас не слід бути одновладцем (монархом); се й не приємно й не гарно. Ви бачили, до чого дійшло насильство Камбіза, і сами терпіли від насильства мага. Та й який може бути добрий порядок при монарсі, котрий може робити безкарно все що хоче? Коли б навіть найліпший з усіх людей здобув таку власть, то вона б легко вивела его зі звичайного ему настрою духа. Втіхи, серед котрих живе монарх, родять у него дух насильства, а заздрість природжена всім людім. Маючи сі два гріхи, він (монарх) стає в загалі лихим: одні злочинства він робить із насильства, а

*) Евріпід, Просительки, 399—455. В словах про зрізуванне громадян мов колосків на полі Евріпід натякає на анекдот, котрий ріжні клясичні писателі привязували до ріжних тираннів у Греції і в Італії, тоб то як тиран хотів передати приятелеви свою раду, як треба вправляти державою, тим, що ходючи по полю з его післанцем, збивав колоски, котрі піднимались висше. Се був тіпічний, бродячий анекдот. Див. у Геродота, V. 92; Арістотеля, Політика. III, 8, 3; Тіта Лівія, I, 54.

другі з заздрости. Хоча чоловік, котрий має царство, мусів би й не почувати заздрости, бо має всякі втіхи, але звичайно царь інакше держить себе з громадянами, він заздрить навіть тому, на що істнують і живуть ліпші громадяне, сприяє лихим і слушає з найбільшим задоволенням брехень. Найтрудніше з ним те, що коли ти не дуже его захваляєш, то він недовольний, мов би то ти его не шануєш, а коли ти его хвалиш незвичайно, то він недовольний тобою як облесним. На решті скажу найголовніше: він (монарх) ламле батьківські звичайі, насилує жінок і вбиває без суду*). Народноправство ж перш усього зве ся іменем найліпшим з усіх: рівноправство (ізономія), а далі воно нічого не робить такого, як монарх: на уряди народ назначає по жеребу, всякий уряд у него відповідає перед ним, всяка постанова передаєть ся на громадську раду. Через те я раджу скасувати монархію і віддати власть народови.«***)

Мегабаз радив установити олігархію і промовив так: «Те, що сказав Отан про скасування монархії, сказав би і я, але коли він радить передати власть народови, то він відходить від ліпшої думки, бо нема нічого дурнішого і насильнішого, як нікчемна юрба. Нечуване діло, щоб люде, визволившись від насильства тіранна, віддались насильству незанузданого народа. Коли тіран що робить, то хоч розуміє, що він робить, а у народа нема і того розуміння. Та і як може розуміти що небудь той, хто нічого не вчив ся і не знає нічого доброго і статочного, а кидає ся до справи як буйний потік? Хай установляють народоправство ті, хто бажає лиха Персам, а ми виберемо собі раду з найліпших людей і віддамо їм власть. Найліпші люде давати муть і найліпші постанови».

Третій подав свою думку Дарій, сказавши так: »Міні видить ся, що думка Мегабаза про народ правдива, а про олігархію ні. З трьох предложених способів управи, коли кождий з них буде в найліпшому стані, то-б то демократія, олігархія і монархія, я волю остатню. Не може бути нічого ліпшого, як управа одного найліпшого чоловіка. Маючи найліпші заміри, він буде безхибно правити народом. До того вірніше буде вбережена тайна замірів проти ворогів. Напроти того в олігархії, де кілька людей достійних ведуть спільні справи, виходять гарячі сварки, кождий хоче собі первенства і хоче дати перевагу своїй раді, то й доходить до ве-

*) Замітимо, що жидівський пророк, коли виставляє царське насильство, приводить приміри з круга особистої неволі, тоді як грецький писатель ставить більше ознаки неволі державної; та все таки і Геродот і другі грецькі писателі в таких випадках виставляють також прикмети неволі особистої. Очевидно, що істнуванне особистого невольництва в старому світі мало вплив і на державне жите, в котрому монарх брав собі за примір відносини господаря, пана, (δεσπότης) до рабів.

**) Завважмо, що в сій промові Отана і в дальших его словах, слова монарх, тіран і царь (βασιλεύς) уживають ся як однакові. Систематична різниця між ними встановилась уже пізніше, в часи Арістотеля.

ликого ворогування. Від ворогування виходять повстання, від повстання убійства, а від убійства доходять до монархії, — з відки й видно, на скільки вона ліпша ніж інші управи. Дальше при управі народній незбіжні пороки, а коли вони є, то порочні люде не ворогують проміж себе з powodu державного добра, а дружать ся один з одним, і звичайно лихі для держави люде стоять за одно. Так тягнеть ся доти, доки не явить ся один який проводирь народа і не покладе кінця такому станови. Тоді народ дивуєть ся на такого чодовіка, а далі той, на кого дивують ся, стає монархом — і з сего впять показує ся, що монархія — найліпша управа.» (Геродот, Історії, III, 80—82).

Геродот став на тому, що об'єктивно звів ріжні думки про хиби і добрі боки трьох політичних систем: монархії, олігархії і демократії. Але більша частина пізнійших писателів грецьких явно дивить ся з нехітю на демократію і обертаєть ся прихильно до олігархії і навіть до монархії. На те було багато причин, і ми далеко б зайшли, коли б почали розбирати їх. Ми можемо тут лишень коротко вказати на найголовніші з них.

Безспорно, що безпосередне порядкованє всіх справ державних, в тім числі і загряничних, народньою радою мало свої невігоди, між інчим через непостійність палкого народу. Сю хибу атенської демократії вказав напр. речник Ісократ в промові про мир (52 і далі). Значні невігоди мада і постанова урядників по жеребу, про котру говорить Отан у Геродота як про одну з головних ознак демократії, хоч напр. в Атенах важні урядники, стратеги, в руках котрих було військо, діпломатія і фінанси, ніколи не поставлялись по жеребу, а вибирались у народній раді. Така постанова урядників по жеребу, як і поділ уряду між кількома особами (два царі в Спарті, кілька архонтів в Атенах, два консули в Римі і т. п.) витікали з вічного страху старих республік, щоб який урядник не захопив у свої руки верхової власти, а сей характеристичний для тих республік страх витікав з почутя їх хисткости. Але звісно, такий спосіб постанови урядників, по правді, викликував проти себе закиди і насмішки подібні до тих, які говорив Сократ. (Гл. Ксенофонт, Спомини по Сократа I., 2, 4.). Мусіла відвернути многих Греків від демократії або навіть в загалі від республіки і та жорстока, руйнуюча боротьба між партіями в часи Пелопонезької війни, яку описав Тукідід і котра піддала ему премудру, хоч гірку увагу: »Безумий чоловік! щоб подужати своїх ворогів, він хоче зламати ті самі закони, котрі в часи подібних заколотів стояли б на сторожі для спільного добра; він нищить те, що могло б охоронити его самого, коли б ему прийшла потреба стати під захист тих законів.« Гіркота сеї уваги ще вбільшуєть ся думкою Тукідіда, що »чоловік і під управою законів легко склоняє ся до проступків.«*)

*) Тукідід, Пелопонезьська війна, III. 84. Треба завважати, що в Атенах, де народ здавна привик до демократичного уряду, він держав

З часів Пелопонезської війни не тільки явний реакціонер Арістофан пише злобні карікатури на демократію (див. особливо комедію «Кінники», в котрій Демос виставлений зовсім ідіотом), але й Сократ, котрий не хвалив олігархічного перевороту 412 р., висміює демос. Ученики Сократа, як Ксенофонт і Платон, пішли далі на сій дорозі. Тут ми бачимо інтересну річ, як в грецьких громадах поступ моральної філософії почина йти об руку з політичною реакцією.

Головна причина такої речі лежить у тому, що, починаючи з Сократа або навіть ще з Пітагора, древня філософія вступила в період, котрий завершився виробом думок християнських, і серед неї почав вироблятися абстрактно-ідеалістичний світогляд, котрий прикладав до людських осіб і громад абсолютну мірку, проти котрої всяка людська громада виявлялась так несовершенною, що се мусіло викликати до неї у мораліста тільки огидливість. Сей моралістичний ідеалізм привів уже стоїків до явного пессімізму, котрий з часом у християн дійшов до повної зневаги до громади небесної, божої (Civitas Dei св. Августина), до монашеського втікання від людського товариства.*)

В раніші часи початки таких поглядів приводили філософів до думки про те, що урядова власть в громаді мусить бути в руках не реального народу з его хибами і слаботами, а в руках совершенних людей, аристократій (уряду ліпших), наймудрійших, або в руках наймудрійшого і найдобродітельного — тиранна.**)

Але позаяк ідеалістична філософія не давала ясної відповіді на запит, яким же способом можна знайти і держати на висшому уряді таких найліпших людей, то ся філософія в життю політичному лишень підпирала реакцію проти демократії, на користь фактичної олігархії і тираннії, далеких від совершенства. Се між інчим поясняє те, що деякі ученики Сократа взяли участь в олігархічному перевороті 412 р. і навіть в уряді 30 тираннів 404 р., а Алкібіад держав себе часто як звичайний тиран.

себе далеко спокійніше, аніж деінде, і не було таких проявів кровавої боротьби партій, як напр. на Керкирі.

*) Се втікане мало попередників і в старі віки, особливо в Єгипті, де перш усього розвилось і християнське монашество, але на жаль ми мало об тім знаємо. Більш відоме відшельництво індійське, про котре з часів походу Александра Македонського почала доходити чутка і в світ погреченний і грецький.

**.) Думки самого Сократа про се Ксенофонт передає в таких словах: „За царів і архонтів Сократ уважав не тих, хто держав скипетр або котрих вибрали низші від них, але тих, хто вміє урядувати“. З дальших слів Ксенофонта видно, що Сократ волів більше уряд найбільше мудрого монарха або тиранна, і коли его питали, що буде, коли тиран не схоче слухати правдивих уваг або почне вбивати тих, хто їх робить єму, то Сократ не знаходив відповіді окрім такої, що тоді самому-ж тираннові гірш буде, що він же сам тоді скорше згине. (Ксенофонт, Спомини, III, 9, 10—13). Так в політичних думках знаменитого мораліста не було власне політичного, конституційного елементу.

З політичних писателів, учеників Сократа, Ксенофонт в однім своїм ділі (Держава Атенян) висміяв атенську демократію, в другім (Держава Лакедемонян) похвалив фактичну олігархію спартанську, а в двох теоретичних ділах »Гієрон або про тіраннію« і »Киропедія« явно виставив своїм ідеалом монархію, навіть обставлену церемоніалом на азіатський лад, віддаляючим підданих від монарха як від істоту висшої. Тільки-ж треба пам'ятати, що монархія Ксенофонта, як у загалі древніх учителів, восточних як і класичних, зовсім не монархія династична, а дійсно диктатура »найліпшої особи, котра по всьому ліпша від своїх підданих.«*)

Другий заненитий ученик Сократа, Платон, в своїм ділі про Державу виложив ідеал олігархічний (урядуване філософів і вояків, про котрих Платон мав думки мало відмінні від думок брахманів про касти), тоді як в розмові Політик Платон дивиться на царів, по гомеровському, як на пастухів народу. В розмові про Закони Платон хоч збудував сложну конституцію із урядів демократичних і з аристократичних, з тим, що олігархія в лиці 10 найстарших з ради сторожів закону (номфілактів) ставить ся на чолі держави, та все таки говорить, що найліпший уряд був би уряд «молодого, розумного, спосібного до науки, пам'ятливого, сміливого, великодушнього тіранна»**).

Тимчасом, як найвидніші грецькі учителі так віддалялись у своїх ідеалах від демократії і навіть від республіки, жите поставило перед Греками ще нову справу: національну однастайність. Ні Атени, ні Спарта, ні Теби, котрі по черзі здобували собі перевагу і провідирство (гегемонію) серед грецьких громад, не були в силах установити ту однастайність. Тим часом та однастайність була потрібна в ім'я многих матеріальних і моральних інтересів в самій європейській Греції, а окрім того розселене Греків по берегах Середземного моря навіть в середині Єгипту і Азії і конкуренція їх з Фінікіянами піднімали справу ще про ширшу політичну спілку. Після невдачі попередніх проб гегемонії серед грецьких громад, замір звести Греків до однастайности заявили погречені чужинці (варвари)

*) Киропедія, VIII, 1, 40. Ми побачимо далі, що „легітимна“ монархія — се уряд пізнішого часу, і власне більше західний ніж східний. З поводу діла Ксенофонтового про тіраннію, виложеного як розмова між поетом Сімонідом і сиракузьким тіранном Гієроном, ми завважаємо, що грецька історія робить звичайно вражінє переважно республіканської, між інчим через те, що в ній звичайно виставляють на першій план Спарту і Атenu, тоді як у Сіракузах тіраннія була майже постійно формою уряду, Сіракузи ж теж грали важну ролю в грецькому світі, політичну і культурну.

**) Платон, Закони, III, 709—710. Звісно, що учені не згоджують ся в справі, чи дійсно діла „Держава Атенян“ і „Держава Лакедемонців“ написані Ксенофонтом, а „Політик“ „Закони“ Платоном. Та для нас тут важна не справа особистого авторства сих діл, а ті думки, котрі в них виложені, і котрі ходили під тим чи другим

242/554

царі Македонії, Пилип і Александер, і на перших порах їм се їй удало ся. Не всі Греки були раді такій на пів варварській і царській гегемонії, але були між грецькими вчителями такі, котрі привітали єї, хоч і не зрікались зовсім привичного республіканського уряду в рідних їм громадах. Так атенський речник Ісократ в листі до Пилипа радить єму «встановити між Греками згоду, а воювати з варварами». Атенський речник змагаєть ся так виложити спосіб поступуваня македонського царя з ріжними народами, єму підданими: він мусить «Грекам добродійствувати, над Македонянами царювати (по царському, а не по тиранському, прибавля Ісократ), а над варварами господарювати». (Ісократ, Пилип, 16, 154, 155.) На ділі важко було вдержати такі тонкі відміни, — і вже Александер Великий почав брати собі вид і звички азіатського деспота, котрих в принципі, як ми бачили, не відкидав і Ксенофонт. Грецькі держави, основані після Александра В. в Єгипті і в Азії, були вже чистими деспотіями і мусили впливати своєю політичною формою на весь грецький світ.

Македонсько-царська гегемонія була зрештою дуже поверхова, побічна проява в самій Греції і через те там не могла держатись міцно. Окрім того Греки занадто вже привикли до республік, а многі грецькі громади і до демократії, щоб зректись зовсім сих форм уряду. Через се новий період тираннів у Греції (перший період може бути вложений у роки 650—500, другий в р. 350—150 до Р. Хр.) був там добою завзятого взаімного вибиваня ріжних громадських елементів. А в той же час поєднанє Греків на основі республіканській не могло виробитись не тільки по побічним причинам, а і через те, що інтелігенція грецька, як ми бачили, віддалилась від республіканського ідеалу задля ідей абсолютного морального совєршенства.

В період македонський грецька думка пробовала стати на більш позитівну точку при обсуджуваню справи форм державних, на точку відносно-історичну, котра одна тільки їй може бути признана за політичну. Сей замір видно в Політиці Арістотеля і в VI. книзі історичного діла Полібія. Але Арістотель власне ухилив ся від обсуду справи політичного ідеалу, а дав переважно класифікацію відомих єму форм державних, поділивши їй на три правильні: царство (*βασιλεία*), арістократія і політія (*πολιτεία*, поміркована демократія) і три неправильні: тираннія, олігархія і демократія. Коли в новій Європі Політика Арістотеля вважалась джерелом ліберально-демократичних думок, то більше через звод історично-політичного матеріалу, ніж через свої думки.

Полібій власне розложив Арістотелевих шість статичних видів уряду в динамічному, історичному порядку, показав, як царство (котре Полібій вважає перше за виборне, а далі за наслідственне) переходить в тираннію, як утиски тираннії викликають арістократичний переворот, як арістократія переходить в олігархію, як ся остатня викликає демо-

кратію, котра потім переходить в охлократію (пануванє юрби, черні), а ся дає на останку привід до появи опять пана і монарха (*δεσπότης καὶ μόναρχος*). »Такий, каже Полібій, круг урядів, природний порядок, по котрому вони міняють ся і впать вертають ся до початкового уряду.«

Спинити такий кругохід і вдержати вільність (*ἐλευθερίη*) пощастило ся з грецьких громад, по думці Полібія, лишень державі Лікурга, котрий зілляв у одно елементи монархії, аристократії і демократії. Але ще мудрійший з сего погляду, по думці того знаменитого Грека історика, державний уряд Риму, котрого гегемонію над вселенною (*οἰκουμένη*) Полібій радить отверто признати своїм землякам.

Поки що ми не будемо розбирати думок Полібія про римську державу, а вкажемо лишень на те, що й сей найрозумнійший із древніх істориків не доглядів, що форми римської республіки були так само як і форми грецьких республік прилагоджені лишень для держави городської, а зовсім не для національної, а тим менше для інтернаціональної.

Писана історія показує нам з самого початку Рим як монархію, з царями виборними і дожитєвими. Мабуть се не найстарша форма, перед котрою мусіла бути монархія героїчно-династична, подібна до тих, які ми бачимо в гомерівській Греції. В усякім разі писана історія розказує нам, як в кінці VI. в. до Р. Хр. римська монархія була замінена республікою аристократичною, котра потім приблизилась до демократії. Тільки ж не гляючи на те, що в Римі досить довго існувала республіка досить демократична, література римська не дає нам примірів такої республіканської свідомости і в загалі таких політичних писань, які бачимо в літературі грецькій. Єдине римське писанє, котре можна поставити поряд зо згаданими грецькими, се розмова Ціцерона про Державу (*De Republica*), котра на жаль дійшла до нас не цілою, як і многі власне найліпші історичні писаня грецькі і римські (як Політика Арістотеля, Історія Полібія, писаня Таціта і др.) — ознака, що древня публіка не дуже то ними інтересувалась.

Писанє Ціцерона є власне викладом думок Полібія про римську державу, з тою відміною, що ідеалом для Ціцерона являєть ся все таки монархія в роді тієї, про яку марив автор діла про Закони, котре приписуєть ся Платону. Через те Ціцерон оступаєть ся і за римську історичну монархію, кажучи, що переступки останнього царя не можуть вменшувати гарних боків усього монархічного порядку*).

*) Див. особливо кн. II. Ціцерон перекладає слово *тиран* словом *dominus*, синонімом грецького *δεσπότης*, відрізняючи єго від слова *царь-гех*. Більше республіканського духу видно в словах, котрі Саллюстій вкладає в уста Меммія: „робити все що схоче ся, без страху кари, значить бути царем.“ (*Nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Bell Jug. XXXI.*) Нема що шукати сих слів у нових російських виданях Саллюстія, бо слова сі там тепер викидають.

Тут ми завважаємо, що напроти думок Полібія і Цицерона в римській державній ладі по вигнанню царів переважав аристократичний елемент. — сенат, на склад котрого народ ніколи не мав прямого впливу. В відміну від ради (βουλή) атенської і навіть сенату спартанського (γερονσία), сенат римський ніколи не був виборною коллегією: сенаторів з початку наставляли царі, потім консули, опісля цензори. Народний вибір впливав на склад сенату лишень по часті і посередно після закону 325 р. до Р. Хр. (lex Ovinia), по котрому виборні висші урядники, як консули, претори і курульські еділи обовязково становились сенаторами. Але самодержавні в своєму крузі і нікому не відповідаючі цензори могли виключити всякого зо спису сенаторів, котрий робив ся раз у 5 років. Се цензорське самодержавство в купі з другими подібними єму перейшло з часів Сулли на різних імператорів, від котрих став зовсім залежати склад сенату. Нам відомий склад сенату в 179 р. до Р. Хр., в часах найбільшого демократизму римської держави. Тоді на 304 сенаторів аристократія (патріціанська і плебейська) мала своїх 179 членів, між котрими одна патріціанська родина Корнеліїв мала 23 сенаторів (Willem's, Le senat romain sous la république). Як мало демократичного елемента могло внести в сенат те, що в нім мусіли сидіти бувші вибрані народом висші урядники, видно з того, що в найдемократичнішу добу римської історії, від р. 300 до 150 до Р. Хр., 305 консулів узяті були всего з 67 родин, між котрими 9 родин дало 160 консулів.

Полібій помилив ся також, вбачаючи монархічний елемент римської республіки в консулах. Консули були власне урядниками виповняючої власти, цілком республіканськими, котрих вибирав народній збір, а контролював сенат. Монархічний елемент в римській республіці був у диктаторах, котрих назначили консули по постанові сенату, в цензорах, а особливо в трибунах плебейських, хоч і як се чудним може показатись на перший погляд. Трібуни плебейські були власне не стільки конституційною уступкою патріців плебсови (в роді тих, які ми бачимо в Атенах, починаючи від реформи Солона), скільки викруткою аристократії, котра, вдержуючи в цілости основи аристократичної конституції, давала плебеям урядників, котрі могли в окремих випадках спиняти єї пекучі прояви, при чому показалось, уже в часи Гракхів, що аристократія могла знайти серед самодержавних трибунів інструменти для того, щоб спинити заходи на користь демосу. З часів Сулли і Цезарів римська монархія виробилась через надаване певним особам до смерти або на довгий час власти диктаторської і трибунської, а також цензорської, котра впливала на склад сенату. Напроти надіям Полібія і Цицерона вільність стала менше забезпеченою в мудрій римській державі, ніж в Атенах, котрих демос нажив собі славу легкодушного*). До такого ж наслідку привела про-

*) Уже Грот в своїй історії Греції замітив, що Атени менше мали політичних заколотів і переворотів після вигнання тиранна Гіппія, ніж яка

славлена мудрість римська і в справі відносин Риму до підданих ему крайів.

Вже в II. в. до Р. Хр. римська держава показувала з себе чудну появу: городська республіка правила як деспот великою країною, котру вже Полібій звав більшою частиною вселенної. По середині між властивими провінціями, котрі вправлялись римськими чиновниками і Римом-республікою стояли союзники латинські і італіянські, котрі задержали внутрішню автономію з порядками подібними до римської республіки, але котрі були піддані Римови по всім справам зовнішньої політики і були без захисту проти насильства римських чиновників або навіть усякого знатного Римлянина. Союзники, котрі належали до націй або зовсім однакових з римською, або близьких до неї, перші забажали порівняня прав своїх, цивільних і політичних, з правами Римлян. Римляне не хотіли вступити, і справа дійшла до союзницької війни 90—88 рр. до Р. Хр.

Се була рішуча хвиля в історії підданої Римови вселенної. Коли б порівняне прав союзників і Римлян сталося при впорядкуваню федеративних відносин, то зложилась би була невидана доси велика всеіталіянська федерально-республіканська держава, на взорець котрої опісля впорядкувались би і відносини до неї провінції, — і в історії рано показав ся б примір величезної держави, римської вселенної (*orbis romanus*) рівноправної і вільної. На жаль, ми мало знаємо про порядок, котрий дали собі союзники повставші проти Риму. Древні історики заняті майже виключно оповіданнями про пригоди вояцькі, не спинялись над такими справами. Тільки ж все таки ми знаємо, що повставші проти Риму союзники звали себе Італією і мали федеральний сенат в Корфініумі*). В сему сенаті, про спосіб вибору членів котрого ми зрештою нічого не знаємо, була вся сила конфедерації, хоча існуване подібної делегації і не було зовсім новиною в старім світі. Коли б сей сенат удержав ся, то ми мали б в нему міцний початок всеіталіянського представительного правління.

Тільки ж римський сенат нізащо не хотів допустити в свою середину федеративного представительства. Він згодив ся лишень на уступку, котра зовсім подібна до тієї, яка була зроблена плебеям, коли встановлено трибунат, — то б то союзникам, котрі zostались вірними Римови або потім відпали від Італії, була дана рівність цивільних прав з Римлянами, а що до прав політичних, то ніякого представительства в сенаті римським їм не давалось, а всі Італійці були допущені лишень

друга стара громада. Тим часом римська республіка постійно тряслась від страху, коли б хто не поновив царства і беззаконно вбивала дійсних чи видуманих претендентів на царство: пригадаймо історію Спурія Кассія, децемвіра Аппія Клавдія, Сп. Меллія, Манлія Капітолійського, двох Гракхів.

*) Діодор Сіціл., Бібліотека, XXXVII, 2. Рисунки інтересних монет з написом *Italia* див. у Vanucci, *Storia dell' Italia Antica*, II, 171—176.

у народню раду в Римі, з тим, що вони були вложені в 8 або 10 нових тріб, котрі мали подавати голос після 38 старих, римських тріб, то б то тоді, коли власне справа була вже по-рішеною.

Окрім політичної несправедливості така постанова мала в собі і політичний абсурд, бо допущення всіх вільних Італіянців у народню раду на тіснім римським форумі, то б то повертане всієї Італії в один город Рим могло привести лишень до того, що римська народня рада стратила всякий порядок і змисл. Се першу дало тим більше перевагу сенатови в проваді державних справ, але скоро виявилось, що невпорядковані народні маси вкупі з військом стали підпорою для всяких претендентів на диктатуру, на монархічне самодержавство. Сенат не мав сили оперти ся тим претендентам і навіть сам перший освятив початок нової монархії в Римі, признавши за Суллою титул імператора, даний ему військом, і встановивши для него дожитєву диктатуру, котра мусіла служити інтересам аристократії. Монархічне самодержавство встановилось міцно вже в часи панованя родини Цезарів. Уже Тіберій скасував позбавлену всякої рації народню раду, перенісши єї функції в сенат. В сей сенат римські самодержці стали вводити і Італіянців, а потім і провінціалів, звісно між інчим і для того, щоб ослабити в сенаті республіканську опозицію. Се було добре для розширення в римському світі думок про цивільну рівність прав між Римлянами, Італіянцями і провінціялами, але з політичного боку добивало достатки республіканських споминів серед висшої верстви римської людности.

З того часу римська держава поступала наперед в справі розширення цивільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських горожан, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211—217) не завершилась одна з найважніших подій в історії, то б то: римське право горожанства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римської держави. Ся велика подія навіть мало звернула на себе уваги сучасних Римлян (сучасні римські писателі не зволили навіть дати нам скільки небудь точних звісток про неї), але в пізнійшу добу (в V. ст.) наслідки єї прекрасно були показані в словах поети Рутілія, обернутих до Риму:

Fecisti patriam diversis gentibus unam:

Urbem fecisti, quae prius orbis erat.

Ти виробив спільну батьківщину для ріжних народів,
Ти зробив городом те, що було перше вселенною —

і в словах Клавдіяна: »Рим дав спільне ім'я для роду людського«
(*Humanum genus communi nomine fecit*).

Тільки ж сей прогрес в цивільній, горожанській рівності, котрий становить головний змисл і славу історії Риму в усему світі, ішов фатально, від часів невдачі італійської федерації, поряд з регресом в справі політичної вільности. Окрім чисто

політичних причин сему помагав і дальший розвиток філософської думки греко-латинської в тім напрямку, котрий ми вже схарактеризували висше, обговорюючи грецьку філософію до тих часів, коли вона була перенесена в світ латинський. Абсолютно моралістичний світогляд розвивався далі в сій філософії в купі з початком космополітизму або гуманізму. Але позаяк світ, вселенна, людність тоді ще менше ніж тепер була політичною, організованою громадою, то сей космополітизм приводив лишень до індиферентізму (байдужости) до власне політичного життя в дійсних громадах. Сенека казав: »Ми обнімаємо духом дві громади (respublicas): одну велику і дійсно спільну (publicam), в котру входять і боги і люде, а другу, до котрої зачислив нас випадок народжіння, — і через се мудрець, навіть коли б він і вийшов зі своєї громади, то може залишивши один куток, перейти в другу і ліпшу.« З такими думками і маючим ідеалом само поліпшене особисто-моральне, Сенека дивується, як Катон Молодший міг не пережити кінця республіки в Римі (De Otio sapientis, VI, 1; Epistolae, 68, 2, 71).

Се значило проповідати політичну байдужість. В громадському життю космополітизм філософії римського періоду безспорно впливав на розширене горожанської рівности і на засуд рабства, бо космополітизм філософів, як Сенека, Епіктет і др. навчав, що і раби і пани рівні по природі. В сему з філософами стали згоджуватись і юристи, як Флоренціан, Ульпіан, котрі говорили, що рабство єсть установа права народного, а не природного. Тільки ж абсолютно-моралістичний світогляд перешкаджав філософам домагатись навіть увільнення рабів у громаді. Епіктет, хоч сам був рабом, говорить що »дійсні раби се ті, хто вважа побічні для душі речі за добро, а дійсні вільні люде се ті, котрі не залежать від таких побічних річей; вони вільні навіть тоді, коли тіло їх знаходиться під властю другого. Ось де єдина дорога, котра веде до вільности.«*)

Учителі християнські зовсім увійшли в круг подібних думок і провели їх ще далі. Будучи провінціалами, переважно Азіатцями і Африканцями, вони зовсім були чужі споминам старих республік Греції і Італії, а в той же час розрив з жидівською синагогою відірвав їх від біблійного попівсько-пророцького лібералізму. Євангеліє признає власть цісаря, а апостол Павло навчає, що »всяка душа мусить повинувати ся висшим властям, бо нема власті не від Бога, так що противлящий ся власті противить ся божій волі.« (Лист до Римлян, XIII, 1—2, порів. лист І Петра II, 13—14). Признаючи рівність усіх людей перед Христом в справах віри, (Павла Лист до Галатів, III, 25—28) апостоли в той же час не відкидають рабства громадського, кажучи рабам: »повинуйтеся панам не лишень добрим, але й жорстоким« (I. Лист Петра, II, 18—22; Павла

*) Рсзмови. Див. Laurent, Etudes sur l'histoire de l'humanité, III, 455—469; Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale, I, 239—250.

Лист до Ефесян, VI, 5—9, до Колоссян, III, 22—25, до Тимохвія, VI, 1—4, до Тита II, 9—10) »Повинуйтеся зо страхом і тремтючи в простоті серця вашого, прислугуючись не на очі саме як чоловікоугодники, але як раби Христові, виповняючи волю божу від душі, служачи щиро як Господу, а не як людім, знаючи, що кожний получить від Господа в міру добра, котре він зробив, чи раб, чи вільний.« (Павла до Ефесян, VI, 5—8).

З погляду реально-громадського гуманно-космополітична, але абстрактно-моральна постанова справи про рабство класичними і християнськими гуманістами була ступнем назад навіть проти постанови єї у редакторів жидівських старозаконних книг. Сі редактори стояли на точці національно-релігійній і вважали хоч самих жидів, але всіх, за слуг і дітей національного бога Ягве і через те думали, що жид не може держати по крайній мірі жида в вічній неволі. Біблійний закон дозволяє жидови держати жида в неволі лишень до семого року, або до року юбілейного (50-го) (Вихід XXI, 2; Левіти; XXV, 40). Мабуть такі ради зоставались більш ідеальними, як багато приписів старих азійських книг, котрі не зовсім точно звуться Законами і котрі ніколи не мали в громадських справах сили наших законодавчих кодексів. Та все таки треба замітити, що по крайній мірі коло 400—300 pp. до Христа, коли складались книги приписані Мусію, в жидівській церкві-громаді національно-релігійна монолатрія (служба одному богу), коли ще не універсальний монотеїзм (однобожество), привели до признання рабства жида в жида ділом беззаконним по тій рації, що всі жиди »слуги бога, котрий вивів їх усіх із Єгипту, і не можуть бути проданими як раби« (Левіти, XXV, 42).

Думка стоїків і християн, що всі народи, всі люде рівні по природі і перед всесвітнім богом показує висшу проти біблій ступінь релігійного погляду, універсального, — але абстрактна від громадських відносин постанова справи про рабство усіх універсалістів була одною з причин, через котрі рабство все таки задержалось на довго, не гляючи на те, що вже від часів імператора Клавдія, при дворі котрого мали вплив вільно-відпущеники, починають ся слабї юридичні заходи, щоб обмежити сваволю панів над рабами. Древнє рабство вимерло в західній Європі лишень в середні віки і не через вплив церкви і законів державних, а через упадок ремесел, при котрім раби змішались з колонами і другими на пів вільними селянами хліборобами.*)

А ми вже казали, ще істнуване рабства приватного відбивалось і на зрості політичного деспотізму.

*) Треба одначе памятати, що зостанки рабства дожили і в західній Європі до XVI—XVII ст., коли рабство було перенесене в Америку, де християне до останніх часів держали рабів-Негрів, оправдуючи се рабство між інчим тим, що Негри — потомки Хама, котрого дітей прокляв сам бог, щоб вони були рабами дітям Сема і Яфета (Битія, IX, 25—28).

Учителі християнські тільки в одній точці відкидали всяку слухняність перед начальством, в справах віри. »Подумайте, чи добре буде перед богом послухати вас більше ніж бога?» сказали, по словам автора Діїв Апостольських, ап. Петро і Іван начальству єрусалимському, коли те забороняло їм ширити їх віру. (Дії Апост., IV, 19). Ці слова стали вихідною точкою для відділу віри від політики або такого поєднання їх, при котрому власть церковна панувала б над світською. Але перше, то б то відділ віри від політики, церкви від держави, приходило на ум християнським учителям лишень тоді, коли світське начальство переслідувало християн, а до другого то, б то до панування церковної власті над світською християнські проводирі обернулись не скоро, аж тоді, коли серед церкви християнської виросла своя єрархія, єпископат та папство, котрі й заявили претензію перше на привілеї в державі, а потім і на пануванє над державою. Ці претензії мали деякий вплив на виробку нових європейських думок про державну вільність, — але се сталось не скоро, аж у середні віки.

В перші ж часи християнства відмова християнина слухати начальства в справах віри давала єму в єго власних очах лишень одно право або скорше обовязок — стати мучеником! До того ж занятий виключно здобуванєм собі місця в царстві божому, християнин зовсім зневажав справи людської. Тертуліан, забороняючи християнину бути вояком або навіть державним урядником казав, що для християнина нема нічого більше далекого над справи громадські. (*Nec ulla magis res aliena quam publica*“, гл. Havet, *Le christianisme et ses origines*, I, 355.)

Так багато причин приводило до того, щоб держава »римського світа« прийняла к часам Діоклетіана та Конст. Вел. політичні форми зовсім подібні до азіатських деспотій і щоб в сім світі розвились політичні думки про обовязок покорятись державному начальству, такі, яких не знав навіть і старий Восток. Інтересно, що навіть спомини про республіканську основу первісної власті римських імператорів, котра виросла через перенесенє на одну особу найвисших республіканських урядів (*magistratus*), послужили одним з джерел такої думки про абсолютизм римсько-візантійських імператорів, проти котрої власне виступали восточні теоретики царської власті в пізнійшу добу, як ми се бачили висше. На Востоці царська власть мусіла лишати неткнутими національні звичайі і попівські приписи, котрі звались закони поперед усього. Тимчасом по думкам римських юристів »те, що подобалось государю, імператору, має силу закона, бо постановою про єго царство народ передав єму і переніс на него всю свою власть і силу«.*)

*) Ось оригінал сеї знаменитої тези: *quod principi placuit, legis habet vigorem, utpote quum lege regia, quae de imperio eius lata est populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.* (Ульпіан в *Digesta*, I, tit. IV, 1. Тезу сю повторив Юстиніан в своїх Інституціях, I, tit. II. § 6).

На сім ґрунті виросла думка, що імператор »волен від закона« (legibus solutus, absolutus). А позаяк на імператора перенесена була і релігійна святість держави, бога-Риму, то абсолютний імператор став і богом (deus), не рухаючи вже того, що по уряду верхового жреця (pontifex maximus) він мав право і над релігією. Християнство вмякшило конкретний політеїстичний дух такої думки про божественність імператора, але мало перемінило єго. практичну суть, бо і воно завше признавало божественність початку імператорської власті, в чому зовсім упевнилось, коли імператори стали християнами. Так к часам Юстиніана, коли було завершено римське право, котре перейшло в спадок і новим народам, виросла думка, котра перейшла і до нових народів, виголошена в рескрипті Юстиніана до Трібоніана, що імператорська власть передана цареві богом (Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti maiestate traditum est. Digestorum prooemia.) Імператор став паном (dominus, δεσπότης, κύριος) підданих, в значіню йїх господаря, а піддані стали єго рабами (δούλοι, servi).*)

Сей злив політичних думок римсько-імператорських і християнських знайшов собі повний вираз в державі Візантійській. Але ж інтересно, що ся монархічна держава зовсім не показує нам приміру легітимізму: звісно бо, що з 109 імператорів єї лишень 34 вмерли спокійно, а 12 самі зреклись престолу, 18 вмерло в тюрмі, у 18 відрізано руки або носи, 20 задавлено або отроєно. Так були міцні в Візантії на практиці спомини восточні і римські. Легітимізм виходить річу більш новою, ніж східною. Він виріс; звісно, на основі римсько-християнських політичних думок, але для своєї реалізації потребував тих більше сложних відносин, які склались у західній Європі в середні віки, і між інчим феодальних відносин вояцько-землевладчого (рицарського) класу до свого шефа-короля, а також скасування особистого рабства і всіх тих відносин, звичок і почуть, які з тим звязані у панів і у рабів.

Щоб пояснити сю нашу думку, ми мусимо трохи забігти наперед і порівняти в справі легітимізму з Візантією другі християнські держави.

*) Про зміст сих думок див. I. Marquart und Th. Mommsen, Handbuch der römischen Alterthümer, 2 B. II. Abth. Треба додати, що в документах законодавчих вживалось і в Візантії іншого, м'якшого терміну, ніж раб, а власне δουλος, subditus, котрий у нас перекладає ся: підданий, sujet, Unterthan і т. п. Але коли самі піддані обертались до імператора римсько-візантійського, то звали себе рабами єго. Навіть перші королі варварські, котрі сіли в провінціях західно-римських, пишучи до візантійського імператора, звали себе servus tuus; така термінологія перейшла і в нові держави і мови, лишень поступенно тратячи свій первісний грубий змісл відповідно тому, як старе рабство вмякшувалось і як навіть слово servus, (serf, vilanus), відділилось від slavus. В Росції в московський період піддані звали себе холопами царя, а в петербурський період аж Катерина II. заборонила їм підписуватись: рабъ, а звеліла писатись вѣрно подданный.

З новоевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше приближаєть ся Россія, в котрій з 23 царів від початку московського однодержавства при Івані III. до наших часів (1462—1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий цар 1 (та 1 наслідник престолу умер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через «двірцевий переворот» 4 царі, — всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих дворцевих. Примір середньовічного, християнсько-феодального легітимізму показує аж до самого кінця XVIII. ст. Франція, де з 33 королів від Гюгона Капета до Людовіка XVI. (987—1792) убито було тільки два королі, вже в XVI—XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки на решті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новітших революційних переворотів (3 республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства).

Англія і в сему показує оригінальну варіацію загально-європейської історії: тут з 35 королів від часу Вільяма Завоювателя (1066) по династичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). З часу конечної установи парламентської управи, після революції 1688 р., Англія стала приміром новітшого легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законоправної держави і навіть сторожем конституції перед партіями. Інтересно, що і в Россії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613—1682), коли царі часто скликали земські собори.

Тільки ж яка б там не була римсько-візантійська практика, а римсько-візантійський ідеал монархічної держави наслідували в середні віки в купі з християнством і нові європейські народи: Германці, Словяне, Фіно-Угри.

Головний інтерес середніх віків і головна трудність їх досліду лежить у тому, що все середньовічне жите єсть дуже сложним конгломератом явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоевропейськими народами, що стояли на таких ступнях розвитку, які вже давно були пережиті Греками і Римлянами, а другі здержались з часів греко-римо-християнських і після нападу сих варварів і розвивались в їх нових державах. В дальших статях ми будемо подрібнійше говорити про основні явища політичного порядку середньовічного і через те тепер подамо лишень загальний нарис їх зросту, на скільки се треба для вступної статі.

Між істориками і доси йдуть спори про те, які з середньовічних порядків у Західній Європі треба приписати «началом» римським, а які новим «варварським», котрі не зовсім точно звуть ся германськими, бо одні з них, напр. народні ради того типу, який описаний в Тацитовій Германії, були порядки спільні всім варварам, а другі, напр. порядки феодально-

класові, склались уже досить пізно після завоювання Германцями римських країн.*)

В усякім разі думки школи, котра виволіла новоевропейську вільність з представительними (парламентарними) порядками з «начал» германських, тепер дуже підрізани. Нові, мікроскопічні досліді римської імперії і початку середніх віків показали, що напр. зерна представительних порядків були і в римській імперії в зборах провінціальних**), не кажучи вже про собори церковні, і ще в римські часи почали складатись і початки феодалізму, котрі і без варварів могли згодом повести до тих класових відносин, які в середні віки роздробили і ослабили центрально-державну владу і допомогли до зросту крайової самоуправи і парламентаризму, не кажучи вже про самоуправу муніципальну, котра в римській імперії була дуже притіснена після періоду розцвіту, але зовсім не була скасована***). Тим часом ще недавно учений такої компетенції як Фрімен уважав можливим виводити, як і Монтескіє, англійські парламентарні порядки просто від старо-германських, котрі вдержались би то в чистім виді в тих швейцарських кантонах, що мають управу т. зв. прямої демократії, законодавчі всенародні віча (Landesgemeinde). Другі як напр. Стебс (Stubbs), автор класичного діла про історію англійської конституції, дуже обмежують подібні думки, вказуючи на пізніші історичні умови, котрі придали англійським вільним порядкам їх характерну форму****).

*) Порівняне народніх рад у різних азійських народів див. у Фрімена, (Freeman. Comparative Politics; єсть і рос. переклад п. з. „Сравнительная политика“): Герб. Спенсер, зводячи в купу народні ради різних племен старого світа і нового, приходить до виводу, що вільна, народня форма держави єсть первісною формою (H. Spencer, Sociology t. III, єсть і польський і російський переклад п. д. „Развитіе политических учреждений“). Порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про яковість відмін „начал“ (елементів, принципів) клясичних, германських, словянських і т. д. і розширив думку про те, що відміни в порядках різних народів у різні часи мають характер лишень історичний, при чому бувають і комбінації різних „начал“, то б то ступнів еволюції.

**) Добру монографію про них дав Girant, Les assemblées provinciales dans l'empire romain.

***). Постійність і зріст римських порядків і в перехідну добу, в V—IX ст. по Р. Хр., стараєть ся показати, часто з блискучим успіхом, французький учений Фюстель де Куланжу своїх многочисленних працях, котрі тепер виходять, по его смерті, під назвою „Histoire des institutions de l'ancienne France“. Германську націоналістичну традицію, хоч дуже ослаблену, відповідно до новіших методів наукового досліджу, все ще вдержує Вайтц у своїй капітальній праці Deutsche Verfassungsgeschichte“, 3 вид.

****). Коротко обидві теорії виложені в ділах Фрімена і Стебса, переложених на рос. мову в книзі Э. Фріменъ и В. Стебсъ, Опыт по исторіи англійской конституції, перев. подъ ред. М. Ковалевскаго. Важнійше діло Фрімена: Історія норманського завоювання Англії, его причини і результати. (The history of the Norman conquest, its causes and results) і Стебса конституціональна історія Англії (The constitutionnal history of England) включно до XV. ст.

Важко не признати, що старогерманські порядки дуже перемінились з того часу, коли вони були перенесені з малих громад на великі країни, після того як германські громади або товариства завоювали провінції римської імперії, і стрітились там з римськими адміністративними порядками і підпали під вплив християнського попівства, котре в першу середньовічну добу, коли християнство ширилось за помічю королів, підпирало в нових європейських державах зачатки монархії. Розсліджуючи історію без наперед узятих думок не можна не бачити, що в першу половину середніх віків в новоевропейських державах, навіть чисто германських, не тільки розрослись класові поділи між людністю, а і політичні ідеали і навід порядки приблизились дуже до римсько-візантійських, хоч, звісно, вже одна варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам дійти зовсім до римсько-візантійського ідеалу. Навіть швейцарські демократичні тепер кантони перейшли через період класової дифференціації прав і підданства князям, так що настоювати на безпереривности швейцарських *Landesgemeinden* від Тацітівських часів значить робити натяжку, котра не оправдує ся документальною історією. Знамениті «старогерманські принципи вільности», котрі проявлялись в народніх радах Тацітової Германії, коли і вдержались в новоевропейських державах після великого переселеня народів, то в усякім разі дуже атрофувались, так що новоевропейські вільні політичні порядки, коли і проявились в середні вікі в ясно означених формах класових, привілеїв і земських радах, в представительних соборах, то лишень в добу дуже віддалену від великого переселеня народів, вже XIII—XIV ст.

Ми будемо говорити про се докладно в самих наших пацерках, коли нам прийде ся характеризувати середньовічні земські ради і хартії вільности. Тепер же вкажемо лишень на те, що напр. у франкській державі зараз після того як вона склалась на ґрунті римської Галлії, стара германська рада народня втратила і свій демократичний характер і своє політичне верховенство і обернулась у збір висших духовних і світських урядників, залежних від короля, котрий *de jure* вважав ся таким же самодержцем, як і імператор візантійський. Та державна вільність, котра проявляє ся в земсько-класових XIII—XIV ст. і в відповідних їм партіях, може бути названа старою лишень проти того абсолютизму, який розвив ся в європейських державах в XV—XVI столітях.

Але ж справді, коли ми поглянемо на західно Європу напр. в XIV ст., то побачимо скрізь досить подібні політичні порядки. Найбільше характеристичними з них являють ся класові і земські ради під ріжними назвами: парламенти, *états*, кортеси, ляндтаги, сойми, собори і т. і., при чому племенні відміни між народами не мають великої ваги, бо подібні між собою порядки ми бачимо у народів германських, словянських і у фінно-уральських Угрів.

Правда, в словянському світі ми бачимо в сю власне добу відміни від порядків держав романських і германських, тільки ж ці відміни виходять не з якостевої відміни національних «начал» цивілізації, а від різниці в часі, коли різні племена увійшли в історичне жите, від їх географічних і культурних обставин і т. і., при чому против гіпотези про якостеві відміни племенних характерів говорять і відміни в політичних порядках самих Словян.

Так в XIII—XIV ст., в часи, коли в романській і германській Європі склались уже більше або менше подібні проміж себе по своїм формам парламенти, в котрі входили представителі трьох або чотирьох класів, у більшій часті Словян західних ми бачимо ще перевагу влади царської, подібної до влади перших Каролінгів, з соборами або соймами аристократичними: духовних і бояр, шляхтичів ще не відділившихся від королівських урядників. При сьому у Чехів, котрих історія втягала в німецьку імперію, сойми починають уже й тоді приближатись до типу німецьких ландтагів через поступенний допуск до них представителів городів, а у Поляків демократизація соймів починає трохи з годом іти лишень в напрямку вояцькому, землевладному, то б то в сойми з XV ст. допускаєть ся дрібна шляхта. Сі польські політичні порядки XV ст., котрі потім в XVI—XVII ст. розвились в так звану шляхетську демократію, можна порівняти з англійськими соборами прямих королівських вассалів, великих і малих, при норманських і перших анжуйських королях*).

Руські Словяне, розкинуті на безмірному обширі і пізніше других вступивші в спільну європейську історію, ще і в XIII—XIV ст. більше других задержали у себе зостанків старої «демократії», котру бачили у Словян південних візантійські писателі VI—VII ст. У руських Словян ще в XIII—XIV ст. задержувалась автономія дрібних країн (удільних князівств) і в них задержали ще стару силу всенародні збори, віча, подібні до зборів Тацітових Германців; се був — «удѣльновѣчевой порядокъ», кажучи терміном Костомарова. Але з XIV—XV ст. Русі західні (Біла і мала, або Україна), піддані князям литовським, котрі стали потім і королями польськими, починають набувати політичні порядки польські, котрі на решті і запанували в них після конечного прилученя Литворуської держави до Польщі в 1569 р. В той же час Русь Восточна, Велика, зведена в одну державу князями Московськими, переходить без посередніх ступнів (коли не рахувати думи боярської) від

*) Про віча, собори і сойми у західних Словян дивись Вл. Дьячанъ, Участіе народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ до измѣненія ихъ государственнаго устройства въ XIV и XV вѣкахъ (Варшава 1882); Латкинъ, Земскіе соборы въ древней Руси: Карѣевъ, Историческій очеркъ польскаго сойма. Скупі покази на собори болгарські у Иречка, Исторія Болгаръ, перев. Бруна и Палаузова (Одесса, 1878) 524—525.

старих вічових порядків до таких, які мала Франція в XIV—XV ст., бо московські царі з 1550 р. починають скликати земські собори зовсім подібні до *états généraux*, бо в них брали участь духовні, шляхта і міщане*).

Для повноти картини розмаїтості словянських політичних порядків в XIV—XVII ст. ми мусимо нагадати, що одночасно зі зростом польських шляхетських соймів і соймиків і московських земських соборів в руських степах виростають козацькі громади, котрі в своїх радах (на Україні) або кругах (в Московщині) протягають традицію старих віч, при чому на Україні сі архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок. В кінці XVII і в початку XVIII ст. в малоросійській Гетьманщині, котра стояла в підданстві царям московським, скликають ся гетьманами зйізди висших достойників, свого роду нотаблі**).

Таким робом і в Словянщині можна знайти соборні порядки подібні до тих, які були в романських і германських країнах, тільки вони розкладають ся в інших хронологічних рямаках.

В XV. ст. в романських і германських країнах, ясно визначає ся ріжниця в еволюції політичних порядків у ріжних сторонах. В одних власть государів і бюрократії почина брати перевагу над земсько-класовим представительством і самоуправою, так що поступенно доводить се представительство і відповідні єму автономні управи (напр. муніципальні) до більше чи менше повної атрофії (упадку). Типом і приміром таких держав служить Франція. В других державах представительство і самоуправа вдержує ся, хоч на час теж ослабляє ся, як напр. в

*) Література про староруські порядки тепер досить велика. Суть діла про них неспеціальний читатель знайде в працях: Сергѣевича Вѣче и князь (2-е вид. в Русскихъ юридическихъ древностяхъ); Костомарова Сѣверно русскія народоправства і Земскіе соборы въ Московскомъ государствѣ; Латкина Земскіе соборы въ древней Руси. Для характеристики аристократичних рад в старій і Московській Русі важна праця Ключевського Боярская дума. — Про провінціальні сойми в Західній Русі в польську епоху див. Иванишева Содержаніе постановленій дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ въ Югозападной Россіи (1569—1564) і Стороженка Западнорусскіе проинціатъные сеймики в XVII в.

**) Про козацькі ради на Україні найбільше вказівок дають: Скальковскій, Історія Новий Сѣчи і Єварницкій, Історія Запорожскихъ козаковъ. Вплив європейських ліберальних думок на Запорожців старались ми показати у вступних увагах до „Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.“, вип. I. В загалі всякого роду ради і зйізди в козацькій Україні заслугували би на спеціальні роботи, котрих слід ждати від українських учених, котрим доступні архіви. Робючи сі остатні в сій вступній голові бібліографічні вказівки, вважаємо нелишнім сказати, що позаяк наші статі назначають ся для публіки звичайної а не спеціальної, то ми не маємо на меті давати повну бібліографію, а лишень вказуємо книги, котрі не важко знайти по кр. мірі в місцях, де єсть висші школи, на той випадок, коли б хто з наших читателів схотів довідатись більше про яку небудь з зачеплених нами справ.

Англії з кінця XV. і в XVI. ст., або видержує уперту боротьбу з абсолютизмом, як у Нідерландах XV.—XVI. ст., що дістались під бургундсько-габсбурську династію, або як у Швейцарії, де муніципально-кантональна самоуправа, оперта спершу на імператорські привілеї, як і в деяких других країнах германської імперії, поступенно з XV. ст. доходить до свідомих республік в незалежній федерації. В XVI ст. половина Нідерландів в кінець увільняє ся від государя, котрий хотів бути там абсолютним як в Іспанії, і склада другу в новій Європі федеральну республіку, а в XVII. ст. Англія рішуче побіжда у себе королівський абсолютизм, оборонивши від него свої середньовічні вільні порядки, котрі з того часу розвивають ся відповідно новим потребам державної управи (кабінет парламентських міністрів) і новим думкам про права особи (право петиції, воля печаті, воля совісти, пізніше розширене виборчих прав і т. і.).

Одночасно нідерландські і англійські вільні порядки переносять ся в Новий Світ, де з їх сумішки розвивають ся колонії Північної Америки, котрі на решті в XVIII. ст., опираючись на основи англійського ж державного права, перестають піддаватись абсолютизмови не лишень англійських королів, а і самого англійського парламенту, в котрому вони не мають своїх послів. Складає ся третя новоевропейська федеральна республіка — Сполучені держави Північної Америки, при чому в нових, вже систематичних конституціях як осібних держав тих, так і цілої федерації, права особи формулюють ся яснійше і повнійше, на основи прав англійських, але відповідно формулам нової політичної науки.

Така еволюція однієї частини європейських народів, удержавших у себе і розвивших старі вільні порядки, не могла зостатись без впливу і на ту частину, в котрій узяв перевагу абсолютизм монархів і їх бюрократії. І в сій частині зародив ся ліберальний рух, котрий, як ми бачили, оправдував себе між інчим і історичними показами на древність вільних порядків. Рух сей проявив себе ще в XVIII. ст. у Франції великою революцією з виголосом, по приміру американських Англічан, прав людини і громадянина. В XIX. ст. відповідно сим принципам сего нового лібералізму перероблюють ся політичні порядки всіх абсолютних держав зах. Європи і встановляють ся державні порядки у народів балканських, увільнених від турецького ярма: у Греків, Сербів, Руминів, Болгар. Всі такі не давно ще абсолютні держави стали конституційними. Тільки ж після такої переміни виявилось, що нові конституційні держави позичили собі в старих вільних держав більше форму ніж суть, більше загальні формули прав ніж їх основу. В нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністративні уряди зостались старого тіпа, бюрократно-централістичного, і навіть розвились ще в старому напрямку, а права людини і громадянина зостались без підпори,

котру дає корпоративне життя, і без гарантій в певних порядках судових, а також в політичних звичаях, котрі виробляють ся довгими часами.

Новий науковий дослід старих вільних порядків у Європі показав власне, що в тих порядках проби обмежити абсолютизм государів і їх урядників направлялись далеко більше в круг справ адміністративних і судових ніж державно-політичних. Виявилось також, що старі вільні порядки давали громадянам певну систему самоуправи і корпоративного життя, дуже незграбну по нашим теперішнім думкам, але таку, котра розвивала у тих громадян навичку до контролювання ходу громадських справ, умілість самим вести ці справи, умілість на ділі користуватись написаними в законах правами. Такий дослід не тільки показав нові перспективи в науці історично-політичній, але і дав наукові основи для нових громадських змагань. Ці змагання направляють ся до того, щоб і в нових конституційних державах ідеальне признане за людністю певних прав стало дійсним, а в купі з тим щоб і центральний парламентаризм став менше фіктивним.

Ось де причина того, що політична археологія в Європі має такий живий інтерес і притяга до себе тільки наукових сил. В наших начерках ми ставимо собі за ціль показати нашій читаючій громаді частину з результатів, здобутих сею археологією про старе європейське політичне життя і про вагу его для виробу новітніх політичних порядків і прав. Подрібніше ми спинились на документах, котрі в старі часи відповідали новим конституціям і котрі можна назвати, по приміру деяких англійських документів, хартіями вільности. Ми і почнемо огляд їх з хартії англійських.

II. Середньовічні англійські хартії.

1. Політичні порядки саксонської Англії.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римської імперії, саксонська Англія може вважатись за державу більше німецьку. Римляне покинули Британію ще перед появою там Англів і Саксів (з 449 р.); Брити, мало ще романізовані, були знищені Англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Британії окрім єї західних країн. Ми можемо а priori навести, що Англосакси, оселившись у Британії, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Тацит у своїй «Германії», — тим більше, що Англосакси переселились у Британію не самими вояцькими товариствами (як се було з Германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у Германців. «Германці, — каже Тацит, — беруть Старі хартії вільности.

собі царів згідно до благородства, а проводирів згідно до мужества (*reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*). Тільки ж царі не мають безграничної і самовільної влади, а проводирі впливають більше приміром ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивліне. З рештою ні виговорювати, ні вязати, ні бити ніхто не може окрім священника.» (*Germania, VII.*) «Справи дрібніші обсуджують князі (*principes*), важніші — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (*plebs*), обсуджують ся князями. Окрім пригод наглих, незвичайних, сходять ся в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тишину встановляють священники, котрі мають тоді і право кари... Потім говорить царь або князь (*rex vel princeps*), котрого вислухують згідно до его віку, благородства, вояцької слави, красномовства, далеко більше згідно до его вмілости уговорювати, ніж до права повелівати. Коли его думки не подобають ся, то огуда показує ся галасом, а коли подобають ся, то народ трясє зброєю; се в них найпочеснійший спосіб згоди — зброєю! На сих вічах можна і обвинувачувати і починати карні справи. На сих же вічах вибирають ся і князі, котрі роблять суд по округам і селам (*principes, qui iura per pagos et vicos gerunt*). Їм помагають сотні дружків (*comites*) з народу*). Особливе благородство або великі заслуги предків дають чин князів і дітям їх. Решта пристає до дужших і раніше признаних. У них (Германців) не вважає ся за сором бути серед дружків (*inter comites*). Самі дружки ділять ся на чини по волі того, за ким вони слідуєть. Дружки дуже змагають ся один перед другим, хто матиме перше місце при проводиреві (тут Тацит знову ставить слово *apud principem*, хоч тут можна було б сказати однаково і *apud ducem*), а князі змагають ся про те, в кого дружків більше і сміливійших... Хто перемага других числом і мужеством дружків, той славен не лишень серед свого роду, а й у сусідніх племен: до того йдуть послы, того багатять дарунками, і одна слава таких часто спина війну». (*Germania, XI—XIII.*)

Не гляючи на славу Таціта, виписані слова его не так то ясні. В них не досить відділені прояви життя племінного і родового або кланового**), а також не показана різниця між

*) Ми раді б перекласти Тацітових *comites, comitatus* дружинники (від староруського дружина), бо се слово точно передає суть відносин такого роду між князями і їх помічниками, на пів товаришами, на пів вассалами, — та замість него вживаємо слово дружки, від дружко, як звуть у нас на весілях товариша молодого, котрий зве ся князем.

**) Кельтське слово клан (або *clant* — власне насіння) добре характеризує громаду, котрої члени вважають ся походжаними від одного предка (хоч би така думка і була фіктивна), бо клани задержались в гірській Шотландії ще в XVIII. ст. і по тім можна судити, що таке були громади, котрі Римляне звали *gentes* (словянські роди).

царями (*reges*) і князями (*principes*) та проводирями (*duces*). Лишень супоставляючи Тацітову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були нормальними начальниками кланів, царі були більше почесними главарями племін, котрі склались із кількох кланів, а проводирями звались старші над охочими вояцькими товариствами (*comitatus*), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводиря міг сходитись з чином князя або царя, хоч міг бути і окремим від них.

Хоч з початку фактична сила проводиря могла держатись лишень на виборі від громади або племені або на признаню дружками, тількиж вона мала в собі зерно пізнішого абсолютизму начальників, а надто коли власть проводиря повторно вдержувалась в одній сім'ї в купі з чином князя або царя. Такого роду проводирі-князі і проводирі-царі були по більшій часті начальники тих вояків, котрі позавойовували різні провінції римської імперії і заоснували там варварські держави. Такого роду проводирі були і між тими, котрі оснували в Британії різні англосаксонські держави.

Англосаксонський писатель VIII. в. Беда, що написав церковну історію своїх земляків *Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних Саксів ось як: «Старі Сакси не мають царів, а лишень багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — *satrapae*), котрі начальствують кожній над своїм родом (*suae genti praepositos*). Коли приходить ся до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухають ся як проводиря на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власти.» Супоставляючи ці слова з тим, що знаходимо у Таціта, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово *satrapa* у Беди відповідає слову *princeps* у Таціта і *ealderman* (старий, старшина), котрим літописі англосаксонські звать тих двох начальників, що привели Саксів у Вессекс (495). Се слово очевидно значило голову клана. Але ж літописі англосаксонські вживають і другого терміну *heretoge* (нім. *Hertzog*) котрим звать Генгеста і Горсу, перших, котрі привели Саксів у Кент (449). Беда передає слово *heretoge* словом *dux*, котре мусить відповідати Тацітовим начальникам охочих товариств, — *comitatus*.

Власть таких двох родів начальників, земських і вояцьких, мусіла зміцнитись серед Англосаксів у новій країні, Британії, бо потреба боротись з Брітами мусіла підпирати диктатуру, а важність начальників при поділі новозавойованої землі мусіла піднімати їх авторитет і окрім того скупляти в їх руках здобич і рабів. Скоро прибавив ся вплив римсько-християнських політичних думок, після того як Англосакси почали (з 597 р.) вихрещуватись у папських місіонерів, котрі маючи ін-

терес в підпираню королів, скрізь проповідали божественний початок їх влади. Не без наслідків у сему мусів бути також примір франкських королів, що раніше підпали римсько-християнському впливови, в сінях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок.

Уже ельдормени Цердик і Кинрик, переселившись у Британію, взяли собі титул царів або королів (*rex, cuning*). Претензії на абсолютизм вбільшились у християнських королів, а надто в тих, котрі претендували на владу над усею англосаксонською Британією і над кельтськими князями західньої Британії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій титул так: »всєї Британії імператор, поставлений богом« (*totius Britanniae Imperator ordinatus a Deo*). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і прийняли підданство (*commendatio*) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські титули: *Imperator, Caesar Imperator Augustus* і навіть візантійський *Basileus*. Так далеко відійшли государі англійські від тих кланових, на пів виборних начальників, котрих Беда назвав чудненько сатрапами, видимо вважаючи за багато звати їх і *reges* і *principes*.

Відповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед Англосаксів у Британії. По словам Нітгарда, Франка, що описував жите тих Саксів, з котрими воював ся Карло Великий, у сих Саксів були ще три класи: благородні (*edhilingi, nobiles*) вільні (*ingenuiles*) і раби (*lazzi, serviles*). Початки таких класів бачимо вже в Тацітовій Германії і англосаксонська термінологія вже рано відріжняє благородного (*eorl*) і простого чоловіка (*seorl*, нім. *Kerl*), а також рабів, котрі набирались найбільше з покоряємих Бритів. Війна а також вбільшуване власті королів, їх дружків (*gesindes, comites*) і потім їх слуг дворових (*Thegn, Thane*) і урядників мусіли вести все до більшого виділу зо всенародної землі (*folkland*) участків землі відписаної (*bookland*) в осібну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей.*)

Характеристично, що коли встановлялась політична єднота англосаксонська під королями всеї Англії (*totius Angliae*), то стара назва *eorl*, котра означала благородного, або кажучи словянським словом, земського боярина, заміняє ся назвою королівського слуги, чиновника (*minister* від *manus* — рука), *thane*, і сим словом зве себе англійський аристократ в переднорманську добу.

Треба завважити, що під урядом сих королів Англія в одному випередила всі другі новоевропейські держави: коли не числити кельтського Вельса (Валліса) і півкельтської Шот-

*) Примір такого виділу мусіли перш усего подавати відписи землі на церкві і монастирі.

ландії та остр. Мена, то властиво Англія вже в IX в. показує ся політично поєднаною. Напади Данів тому не шкодять, а напроти підпирають оборонну диктатуру Альфреда Вел. і его дінастії серед Англічан, а Дани вдовільняють ся землею, котра їм відступлена, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближають ся з Англічанами на стілько, що входять просто в число его підданих (924). Навіть хвилеве завоюване Англії скандінавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднанню Англії, а не шкодить ему, бо сей король всеж таки зве ся королем Данії і всеї Англії, і коли его велика держава, що не мала ніякого природного звязку в частинах своїх, розпалась після него, і дінастия Альфреда Вел. вернулась у батьківщину, то вона тим більше без перепони почина урядувати над усією Англією.

Се первенство Англії перед другими середньовічними державами Європи з огляду на політичне поєднане, котре по часті виходило з єї невеликого обширу і островного стану, важне по своєму впливу і на другі політичні відносини. Коли б уже вважати, слідом за філософами історії націоналістичної школи, державну єдність за річ римську, то треба б було сказати, що найбільш германська держава з числа заложених по колишнім римським провінціям дійшла раніше других до сего римського ідеалу!

Відповідно такій переміні влади начальників змінив ся і характер народнього віча у Англосаксів. Людність Англії тепер являє ся нам правильно зведеною в тісніші і ширші групи, з котрих кожда мала своє віче (*gemot*, німецьке *Gemeinde*, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (*tun*, новоангл. *town*) і укріплені міста, городи, (*burk*, новоангл. *borough*, нім. *Burg*) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своїх справ і для участі в суді, навіть тоді, коли він робив ся від імени феодального пана або короля судьями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадської (*tungerafa*) і завше для вибору его помічників. Певне число громад складало сотню (*hundred*), котра ставила примірно 100 вояків, або збройний оружний округ (*Warentake*, від *waren* — зброя, нім. *Waffen*) в колишніх данських округах, і відповідала Тацітовому *pagus*. Сотня мала свої віча щомісячні, на котрі приходили старшини і вибрані послы громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складали шер (*shire*) або графство, з котрих деякі були перше королівствами. На чолі їх стояли ельдормени, котрих назначали королі в купі з радами національними і котрі командували краєвим військом в часи его збору, і шеріфи (*shiregerafa*, новоангл. *sheriff*), котрих назначали королі переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (*shiregemot*) в другій половині англосаксонського

періоду бували по закону два рази на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і висші церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлялась радами національними, котрі звались *witenagemot* (*wite*, новоангл. — *wise*, нім. *weise*, мудрий, відущий; *witenagemot* — збір відущих) а також *myselgemot* — великий збір, або *mysel getheaht* (нім. *Gedacht*) велика дума.*) Склад сих зборів видно в їх назві: *Witena—gemot*. Се не всенародне віче, а збір людей, котрі офіційно признані за більше відущих, хоч формули тогочасні про деякі з тих зборів котрі збереглись в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: »в присутности народу«, — або »в загальнім зборі народу« (*sum praesentia populationis, populi generalitate*) і т. і. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний Англічанин міг приходити на вітенагемот, але на ділі там були присутні висші достойники духовні і світські, приближені короля і найблизші до місця збору люде. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідоцтва, які дійшли до нас про вітенагемоти в малих королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад сих зборів був далеко не демократичний.**)

Випадки, в котрих говорить ся про присутність народа (*populi, plebis* і т. і.) на вітенагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, стверджуване законодавчих збірок і т. і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обрани справи, скільки для того, щоб обявити народови постанову прийнятую королю з его радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або се були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересоване сторонництво являлось зі своїм військом, приводило як найбільше своїх прихильників і всилувалось надати своїм учинкам як найбільше загальнонародній характер. Звичайні ж збори вітенагемотів були небагатолюдні і далеко не демократичні. Так напр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: п'ять єпископів, від п'яти до шести ельдорменів (*principes, duces*) і стільки ж тенів (*ministri*). В X ст. на вітенагемотах зєднаної Англії звичайно було: 2 архієпископи, 2—4 кельтських князів, 17 єпископів, 4 аббати, 12—15 ельдорменів, 50—54 тенів.

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали від випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обнімали власне всі справи світські, а часто навіть і церковні, бо на вітенагемотах сиділо і все висше священство.

*) По латинському ці збори звались також різно: *commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum* і т. д.

**) Звістки про 147 вітенагемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці *Kemble, The Anglo-Saxons in England*, 2 т., 1849, єсть і німецький переклад. Є се взагалі найкапітальніша робота про історію Англії в саксонську добу.

Закони звичайно обявлялись з такими формулами: »по раді і думці єпископів з усіма ельдорменами і більшости мудрих«. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенагемоти прикликувались до санкції сего подарунку частин землі народньої, напр. в ось якій формулі: «Я, Егберт, божою ласкою король західних Саксів, за згодою і спільною радою єпископів і князів моїх і старшин усього мого народу (*totus plebis meae seniorum*) звелів написати сю грамоту» і т. д. В накладі податків, в постановах про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенагемотів. Звісно кілька пригод, коли вітенагемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв висших урядників. Вітенагемоти вибирали ельдорменів, а іноді й єпископів. Коли вітенагемоти не завше вибирали королів, то збір їх був потрібний, щоби признати престолонаслідуванє. Звісно не мало випадків, коли вітенагемоти вибирали короля з числа осіб правлячої дїнастїї або скидали королів. Формули, котрі вживались в таких пригодах в записах, носять ознаку найбільшого в порівнаню з другими демократизму, напр.: »зібрались магнати і народ усього царства і після докладної обради, по однодушній згоді всіх, N. N. прогнаний з царства, а M. M., із царського роду, вибраний у царі.« В кількох з таких пригод говорить ся і про мудрих (*Witen*) і міщан (*burhwara*) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми схарактеризували висше, можна сказати, що вони тим дальше відходили від типу описаного Тацітом і Бедою, чим більше ми будемо відходити від простійших порядків, громадських, до складніших, державних. Подібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської імперії. Дальша доля порядків англійських мабуть була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних, коли б не островний стан Англії, а ще більше коли б Англія не підпала новому завойованю, нормано-французькому, котре внесло осібні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу сі варіації сприяли зростови королівської власти, а потім дали оригінальний напрям опозиції проти неї, котрий сприяв зростови всенародної вільности.

2. Державні порядки норманської Англії і перші хартії вільности.

Завойованє Англії офранцузженими Норманами (1066) під проводом розумного і енергічного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдности сеї країни ще нову ознаку римської держави, сильну королівську власть, якої тоді не було нігде в західній Європі. Державні порядки Англії часів Вільяма Завойовника

треба вважати за реакцію против континентального феодалізму. Вільям, сам вассал короля Франції, як герцог Нормандії, добре бачив слабі боки королівської влади свого континентального сюзерена і в новому для него королівстві, котре він міг упорядковати по своїй волі, опираючись на військо скликаних ним авантюристів з французьких Норманів, Французів і Фланманців, зовсім від него залежних, він не хотів бути таким же безсильним, яким був французький король у себе перед своїми могучими вассалами, панами в своїх провінціях. В сім напрямку Вільям був підпертий і тодішніми заступниками просвіти, духовними, котрі у Франції стояли на чолі противу-феодальної реакції.

Дуже важно, що завойоване Англії Вільямом сталося тоді, коли у Франції ішов рух, котрий мав за ціль вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і рицарську війну, вкоротити через божі перемиря (*treuga Dei*), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тільки ж сі божі перемиря могли на ділі вдержуватись лишень або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі від себе обявляли, а надто по просьбам міщан, миру королівські (*pac regia*). Королі XI ст., не маючи ні земель ні грошей ні війська, були на ділі безсильні оберегати свій мир, так що приватна, рицарська війна і кулачне право держались на континенті західної Європи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зрість артилерії) не зробив рицарство безсильним перед королями.

Явившись у Англії з благословенством папи, як законний по династичним рахункам наслідник благочестивого англійського короля Едуарда Сповідника, Вільям I. завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і висших державних урядників*). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на цілі, звісно, перш усього свої користі, але при тому не були йому чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого від насильства більших феодалів і встановити в державі пануванє спільного закону над усіма.

Для сего Вільям, роздаючи своїм воякам землі забрані у саксонських магнатів, і назначуючи де кого з них на уряди в краєвій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків, а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшлась сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люде по-

*) Звісний своєю вченістю і благочестем Ланфранк (родом Італієць), аббат монастира св. Бека (Вес — коса в морі) в Нормандії, а потім архієпископ в Кентербері і прімас Англії був другим Вільяма і верховним суддею-намісником (*justiciarius*) при нему. Окрім того всі канцлери в часи Вільяма I. окрім одного, були з епископів.

лучили земельні участки в 12 або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли злитись з дідичною земельною аристократією і стати державами в державами, як на континенті. Окрім того право приватної війни і будоване приватних кріпостів були заборонені Вільямом; усі землевладці, великі і дрібні, прямі королівські вассали і підвассали були обов'язані присягою прямо королеви. Щоб більше втвердити владу короля над вассалами корони, вся земля була признана в принципі власністю корони, саксонські землевладці мусіли викупити у неї свої землі, а всі вассали отримати на них від короля документ (*breve*); на далі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра отримала таким способом і великий авторитет і зиск.

Низшу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксонську, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу, — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стільки урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний. Осібна бюрократична порода мусіла в Європі вирости поволеньки. Але в горі держави Вільям установив правильну систему догляду за адміністрацією, керівництва судом, а надто порядкування фінансами, систему строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійської. Центральним місцем єї була королівська палата (*curia regis*) з висшим урядником — головним суддею (*capitalis iusticiarius*), котрий був *alter ego* короля, і з фінансовим урядником, котрий отримав потім імя *Scacarius* (*Exchequer*) від стола подібного до шахматної доски, за котрим він вів свої рахунки, з секретарями, з котрих головний звав ся *cancellarius*, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обїздили державу. Скелет сеї висшої бюрократії зостав ся в Англії і доси, як і многі єї терміни*).

Вітенагемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібне не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспоту, бо тоді ще ніхто не ставив принципіально справи про верховну владу між королями і народом. Такі збори, як вітенагемоти, не були противні королям і могли бути йїх знарядом. Зараз побідивши свого супірника Гаральда Вільям I. скликав звичайний саксонський вітенагемот, котрий признав єго королем. Розуміє ся, що після саксонського бунту 1067 р., погибелі і експропріації важніших тенів саксонських старий вітенагемот утратив свій змисл, але Вільям I. усе таки скликав іноді ради своїх важніших бояр, ради, котрі під латинською назвою *consilium* фактично майже зливались з *curia regis*, а окрім того скликав своїх прямих вассалів на зїїзди до

*) Пам'ятником роботи королівської адміністрації в Англії в часі Вільяма I. зостав ся реєстр названий *Domesday-Book* (книга божого Дня або Страшого Суду), земельно-служебний катастр, котрий написати зробило б честь і новішим статистикам. Нічого подібного середньовічна Європа не виробила ні в одній державі.

свого двора, котрі були в купі і пирами і смотринами; тут король міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими від него людьми. Такі зйїзди переважно бували в великі празники і звались *curia de more* (придворні збори по звичаю); Вільям на них показував ся в королівській короні.

Всі такі збори не перешкаждали при Вільямі I. самодержавству короля, а зйїзди вассалів були для него навіть пригодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі вассалів у 1086 р. після редакції *Domesday-Book*, коли Завойовник прийняв ще раз ленну присягу своїх вассалів за зсмлі вписані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас від Вільяма I, він говорить як самодержець: предписує, велить, забороняє, постановляє від себе (*praecipio, prohibeo*, або в множ. числі *volumus, praecipimus, statuimus*). В двох-трьох випадках говорить він про згоду єпископів і світських вельмож (*consensu episcoporum et principum*) і лишень одна постанова оголошена Вільямом I. як результат »спільної ради і ради єпископів і всіх світських вельмож царства« (*communiconcilio et concilio episcoporum et omnium principum regni*) — се постанова про компетенцію світського і церковного суду. Се була справа делікатна і вимагала старанного обсуду людьми знаючими звичаї і канонічне право, а також як найбільшій публичности. Тільки ж не треба дуже складатись у тексті сеї постанови на слова »спільна рада« (*communiconcilio*) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII ст., котрі говорять про ради зовсім аристократичні, як про »спільне віче народу« (*conventus generalis populi*) мусять бути нам тут пересторогою*).

Ради магнатів і спільні зйїзди вассалів часів Вільяма I. мають лишень ту вагу для дальшого зросту вільности в Англії, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тільки для того, щоб вони розвились в пізнійші англійські парламенти, треба було осібно сприяючих обставин. Хоч і як чудно може показатись на перший раз, а в числі тих обставин важне місце займає власне та велика сила, котра була

*) Аристократичний характер сих франкських зборів, що не мали нічого спільного з вічами Тацітових Германців, прекрасно показаний у Fustel de Coulange, *Histoire des institutions de l'ancienne France. La monarchie franque*. Докладні звістки про встанови Вільяма I. знаходять ся в названих вище капітальних працях Freeman, *History of the Norman conquest* і т. д. і Stubbs, *The constitutional history of England*. Покази документів про ради і зйїзди старої Англії зведені в праці Parry, *The parliaments and Councils of England* (1849). З загальних оглядів історії Англії назвемо тут як найбільше приступні Lappenberg, *Geschichte von England* (продовженн Pauli і Brosch); коротшу але живу Green, *History of English people* (єсть рос. переклад); з праць юристів назвемо Gneist, *Englisches Verwaltungsrecht* і *Englische Verfassungsgeschichte* (єсть рос. переклад — *Исторія государственных учреждений Англії*); Glasson, *Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciaires de l'Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France*.

вироблена Вільямом I. для корони королівської, сила, якої в ті часи корона не мала нігде в зах. Європі. Вільям I. створив ту силу і для себе особисто, бо він був людина властолюбива і здирчива, хоть і щедра, і для центральної державної влади в загалі.

Більшість сучасних Вільямови I. людей видимо нічого не мали проти его абсолютизму, а найбільше образовані з них, духовні, навіть помогли ему розвиватись. Але монархічний абсолютизм має слабкий бік у тому, що при нему хід державної машини занадто залежить від особистого характеру царя державця. Тим часом уже найблизший наслідник Вільяма I. на престолі Англії, син его Вільям II. (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в его руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности жерелом насильства і грошевого здриства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись ему кожний нарізно, як се могли робити дужі барони континенту. Англічанам зоставалось одно з двох: або склонитись під ярмом деспотизму, або стати против него сполученими силами в імя спільного права, котре б не порушаючи в королівській влади і встанових, що єї окружали, того, що потрібне було для державного добра, відняло у неї деспотичний, злостно-капризний і здирливий характер. Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала доволі звички до неволі, яка виросла в Азії і в Візантії, а до того ще й королівська власть Англії не мала в своїх руках таких сил, як власть римських імператорів і головно їх війська, то перед Англією стала друга з показаних висше альтернатів. Ось у чому був головний добрий наслідок тієї сили королівської влади, яку створив Вільям I. Англія переживши раніше других західно-європейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусіла приступити і до того, щоб систематично ж его урізувати.

Се головна, більше загальна причина зросту вільних порядків у Англії. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих деякі навіть можна назвати випадковими. Історик не може легковажати і їх, бо реальне жите не є логічна схема, а складається з прояв найрізніших.

Державна вільність — ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неї зароджує ся з певних загальних обставин історичних на ґрунті потреби загальнолюдської. Але вона осягає ся лишень при особливо сприяючих обставинах. Ми бачили, що вона не вспіла вирости на Сході, не могла вдержатись у класичному світі ні в більшій частині середньовічних італіянських республік і в більшій частині нових європейських держав, а розвилась лишень в Англії, Швейцарії і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західно-європейських народів, а власне боротьба класових привілеїв і земської автономії з абсолютизмом королів, освічена теоретично суммацією культурних впливів біблійного лібералізму і республіканських споминів класичних і італіянських серед-

ньовічних, а також прикладом до політики вільності думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б такі всі ті народи до свідомої політичної вільности. Тільки ж нам важко було б собі і уявити, які б то були форми тієї вільности, коли б середньовічна вільність не зосталась і не розвилась поступенно в Англії з Шотландією, в Швейцарії і Нідерландах. Найбільше важний був для других європейських країн примір Англії, як держави більшої ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все таки монархічної, а не відрізненої від других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичної волі так важні всі особні умови життя сих трьох держав: Англії з Шотландією, Швейцарії і Нідерландів, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвинути середньовічній вільности.

В Нідерландах справі вільности допомогло на пів морське становище країни серед двох монархічних систем, французької і австроіспанської, з котрих ні одна не встигла міцно захопити сю країну раніше, ніж обидві вони стали воюватись проміж себе за пануванє в західній Європі. В Швейцарії гори (котрі одначе самі по собі не повели ще за собою вільности напр. в Тіролю) помагали людім оборонятись від централістично-абсолютних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцарії на дорозі між Германією і Італією давало Швейцарцям можливість зручно лавірувати між спорящими проміж себе панством і імператорами і уривати собі привілегії, а в той же час провадило в сю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Англії допомогло зростови вільности єї островне становище, котре робило менше потрібними диктатуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в сій країні в наслідок норманського завоюваня. Про важніші з них ми сказали висше. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців як королів Англії і князів ріжних країн у Франції, вассальних тамтошнім королєм. Ся подвійність роздвоювала і енергію королів у Англії. Нарешті мають свою силу і зовсім випадкові пригоди дінастичні і конкуренція за престол Англії між ріжними принцами, потомками Вільяма I. Ся конкуренція кілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала царям і народовам про верховні права остатнього.

Вже по смерті Вільяма I. (1087) підняв ся спір за наслідуванє престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англії старшому синові своєму Робертові, котрий повставав проти батька вкупі з баронами Нормандії. На смертній постелі (в Нормандії) Завойовник назначив Робертові лишень Нормандію, а Англію віддав другому синові Вільямові II. котрий поспішив ся поїхати в Англію і там опер ся більше на Саксонців ніж на Норманів. Роберт, досить авантурний по характеру, нарешті лишив Англію брату, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерті Вільяма II. (1100) Роберт опять міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника

Генрих поспішив ся зібрати своїх прихильників, обявити себе королем Англії і коронуватись, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер узурпації, то Генрих I. мусів шукати собі популярности в обіцянках поправити те, що пороблено було в часи гнітучого і здирливого урядування Віляма II., котрого всі не терпіли, а надто духовні за єго безцеремонне здирство. Генрих I. зараз після коронації видав маніфест, котрий уважає ся за першу хартію про вільність в Англії*).

Хартія ся починаєть ся словами:

«Генрих, син Вільяма короля, по смерти брата свого Вільяма з божої ласки король Англічан, бажає здоровля всім вірним.

«Знайте, що я з божого милосердя і за спільною згодою баронів усеї Англії коронував ся на короля сего королівства, і позаяк королівство було притіснене неправедними податками, то я з пошани до бога і з любови, котру до вас маю, перш усього роблю святу церков божу вільною, то б то не буду ні продавати ні віддавати в найми (церковні маєтки і уряди), ні в випадку смерти архієпископа або єпископа або аббата не візьму нічого з маєтків церкви, ні з людей єї, поки не вступить в неї наслідник. І всі лихі установи (*malas consuetudines*), котрим королівство Англії було неправедно пригнічене, я касую».

Таким способом перша «вільність» давалась церкві, тоб то власне духовним урядникам. Ся вільність була в касованю самовільного забору королем у свої руки маєтку церковного в часи вакансії місця архієпископа, єпископа і ігумена манастирського. Уступки, які далі дає король людям світським, також далекі від загальних формул про вільність, які бачимо в нових конституційних хартіях. Се обмежене переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим вассалам, котрих маєтки вважались за власність короля, а через те король позволяв собі вимагати від них податки, переслідувати їх а також керувати долею сиріт, дочок вассалів, їх удов, вступатись в грошеві обовязки вассалів і т. д. По таким точкам Генрих I. обіцює ріжні полегкості і усунене старих утисків. Загальний політичний характер має лишень одна заява, котра

*) Хартія Генриха I. збереглась в списках XII. і XIII. ст. Два списки з XIII. ст. звуть єї *De libertate ecclesiae et totius Angliae observanda* (про вбережене вільности церкви і всеї Англії) і *Carta regis Henrici primi de libertatibus, concessis Anglis* (хартія короля Генриха I. про вільности відступлені Англічанам). Очевидно, що се назви, котрі відповідають XIII-му ст., часам свідомих спорів з королями за вільність, перенесені заднім числом на хартію XII. ст. Нові, приступні всім видання хартії Генриха I. як і других подібних див. у Stubbs, *Select charters and other illustrations of english constitutional history* і у Vemont, *Chartes des libertés des anglaises (1100—1305)* в *Collection de textes pour servir a l'étude et a l'enseignement de l'histoire*, publiées sous les auspices de le Société historique.

власне нагадує про прерогативу королівську, а не про вільність підданих. Се наказ вдержувати кріпкий мир в усему царстві і обіцянка охороняти его. До новіших думок про політичну вільність підходить лишень один параграф хартії Генріха I.: »вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з перемінами, котрі зробив батько мій по раді з баронами своїми« (*consilio baronorum suorum*).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі I. в 1070 р. читали прилюдно кодекс під назвою законів Едуарда, то се мусів бути звод, котрий видав Канут Вел. на основі давнішого кодексу Едуарда. Слова »закон короля Едуарда« значили для сучасників Генріха I., а надто для Саксів, старі, привичні їм і через те добрі звичаї і постанови, котрі ламались часто волею новіших королів, а також і все те миле для Англічан, що вони могли собі уявити в громадських порядках*). Слова »закони Едуарда«, про поновлені котрих говорили королі і піддані в Англії не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках Англічан в тяжкі часи королівського деспотизму і помагала Англічанам добиватись власне нових прав під видом повертання старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новіша думка про поступ не існувала і коли люде в загалі поставляли ідеал по заду, а не по переду**). Слова хартії Генріха I. про те, що переміни в законі Едуарда зостануть ся лишень ті, котрі зроблені батьком его за радою баронів его, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям I., як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Сі слова не треба брати на стільки в зміслі ретроспективнім (як се роблять історики, котрі всилують ся вивести вільні порядки зі старовини як найбільше сідої), скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли *status quo*, по згоді з баронами.

Сю хартію Генріха I. підписали свідки, немов поручники: два єпископи, один кандидат на єпископа (*electus*) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностей мала в собі хартія Генріха I., король сей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів знівечити копії своєї хартії 1100 р., так що вони стали дуже рідкосними. Тільки Генріх уподобляв ся до свого батька, а не до брата, то б то був людина хоч і тяжка, але розумна, сурьозно дивив ся на свій чин королівський, розумів его обовязки. Через се більшість

*) Спомин Едуарда був однаково милий і для Саксів і для Норманів: для перших тому, бо се був остатній саксонський царь, для других тому, бо він жив довгий час у Нормандії, усвоїв норманські звичаї, був свояк Вільяма I., котрий уважав себе его законним наслідником. Побожність робила Едуарда надто милим для духовних.

***) У нас на Україні такою фікцією були вільности, буцім то получені козаками від Стефана Баторія. Історики і доси говорять про них, хоча в документах Ст. Баторія нема й сліду їйх.

підданих була задовольнена його довгим царюванем (1100—1135) а особливо Сакси, що почали відпочивати від нагніту норманських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх систематично піднімав у чинах людей невеликого стану, випереджаючи в сему французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I. зйїзди вассалів (*curia de more*) Генріх I. скликав менше регулярно і з сего боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж його батько. Тільки все таки ті зйїзди вдержувались. Окрім того в часи Генріха I. розріс ся новий елемент громадський, котрий потім получив і політичну силу — міста (города, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Йорку див. у *Stubbs. Select Charters*).

Але по смерті Генріха I. випадки впять зробили корону Англії *de facto* виборною. Генріх I. не лишив по собі синів, і за наслідуване його корони підняв ся спор між його племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою його Матильдою, що була перше за мужем за римсько-німецьким імператором і звалась імператрицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вступили і міщане Лондона, котрі дозволили собі то признавати Матильду «панією» Англії, то переставати єї слухатись*). Більша частина вельмож царства, зібравшись на раду (*primores terrae, majores natu, consultu quique proveciores, concilium coegere* — як кажуть літописі: «перші в землі, старші родом, і розумом дужші, сотворили раду») признали королем Степана (1135—1154), при чому голова духовенства «потребував, щоб була вернута і шанована вільність церкви» (*exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda*). Степан мусів видати хартію, подібну до хартії Генріха I. але з деякими більш рішучими в ліберальнім напрямку уступами (1136).

В початку сеї хартії Степан признає себе «королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим від архієпископа і втвердженням від папи» і далі більш усього говорить про ненарушимість духовних маєтків і прав єпископів, обіцює вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I, потім відрикає ся від лісів, котрі прилучено до царських за Генріха I. і під кінець обіцює держати «добрі і старі закони про кари за убійства як і про суди в загалі»**). Свідками під хартією підписались два архієпископи, одинадцять єпископів, канцлер, племінник короля і двадцять і один барон.

Тільки ж Матильда не зрікалась своїх прав, а коли вона мусіла покинути Англію, то претендентом на корону єї явив

*) Літописець (*Malmesbury*) говорить із сего поводу, що Лондонці вважають ся немов за магнатів (*quasi optimates, sicut proceres*) через великість їх міста.

**) Хартію Степана див. у *Stubbs, Select Charters*, і в *Венонт* *op. cit.* В збірці Стебса єсть і друга, коротша і може раніша хартія Степана.

ся син єї Генріх. Після довгої боротьби серед вельмож склалась по мудрости, котра і тоді вже була в англійській аристократії, середня партія, на чолі котрої стали два єпископи, і вона влагодила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставав ся королем до смерти, а другий признавав ся єго наслідником. Згода була ствержена на зйїзді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стїльки ж в інтересі короля як і держави зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеви маєтки захоплені баронами рїзних партій.

Генріх II. теж мусів видати хартію. В ній король уже не говорить, як Степан, про свій вибір, але просто «підтверджує богові і святій церкві і всім графам і баронам і всім людім своїм усі уступки і подарунки і вільності і вільні звичаї, котрі Генріх I. дав, чи уступив», а в купі з тим усі ті «надужитя, котрі той знищив і скасував», внук єго «згоджував ся скасувати і знищити, за себе і за своїх наслідників». Коротенька хартія ся двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній слова вільности (*libertatis*) не лишень до церкви, а й до світських і слова «всім людім нашим» показує поступ думки про вільність і рівність перед державок серед Англічан, а обіцянка Генріха II. за себе і за своїх наслідників не допускати надужить показує початок певної свідомости про сталі межі для власті короля. Коли споставимо сі досить широкі вирази хартії Генріха II. з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I. духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II. покликує ся на хартію Генріха I. як на свій авторитет і жерело, то побачимо, що сама ся хартія Генріха I. почина вже ставати фікцією подібною до «закону Едуарда», під котру підставляють ся зовсім нові політичні змаганя. Навіть те, що хартія Генріха I. стала рідкосною, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II. анжуйської дїнастії, котра мала великі землі у Франції, вмїцнив одну відміну стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманської дїнастії, а власне подвійність інтересів тих королів. Йім завше доводилось лишати Англію для того, щоб порядкувати їх континентальні землі або воюватись з поводу них. Генріх II. з 35 років свого царюваня в Англії (1154—1189) лишень 13 років прожив там і то лишень тричі жив там під ряд по 2 роки. Син єго Рїчард I. (1189—1199) за десять років свого царюваня лишень двічі був у Англії: кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Се привчало Англічан до думки про безособистість королівської власті, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретної особи державця. Король Рїчард, як державець, людина мало варта пошани назначає таких же і державних урядників. Але Генріх II., людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді-

намістника (*justiciarius*) і канцлера людей знаючих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розуміню думки про те, що воля короля і закон — теж саме, в такому змислі, що від короля не може (розуміє ся: і не му- сить) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ся фікція здержує самого короля і в купі з відрізняванем думок про королівську власть, котра себе проявляє в правильно роблящих державних урядах, і про випадкову особу короля, родить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представителями легальної опозиції против самоволі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в імя святости королівського ж закону. Ся ознака розвилась в Англії помалу, вкупі зі зростом участі парламенту в законодавстві, але початок єї був покладений ще в часи Генріха II. Ми побачимо незабаром, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II. Іван.

Канцелярії Генріха II. дбали особливо про суди. До сего часу належить упорядкуване сьїїздів країни королівськими суддями (*assizes*) і участі в суді їх присяжних (*jury*), що в суті своїй зостає ся в Англії і доси. Уряд Генріха II. не бояв ся зїїздів вассалів, а напроти потребував їх для своїх державних цілів, і через те зїїзди ті відбувались часто: в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля віднімала в них характер смотрин, на котрих король являв ся перед вассалами як їх особистий повелитель, носячий на собі корону, як се було при Вільямі I., а давала їм характер установи державної. За сими зїїздами все більше вдержувалось імя великої ради (*magnam consilium*). Вони актієно помагали впорядкуваню державної адміністрації, підпираючи єї своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всі комендантства в кріпостях в руки урядників королівського двору (*de privata familia regis*) так за тсю ж згодою були встановлені порядки судові і т. і.*;

*) Літописі говорять про се характеристично: „Переїхав король у Віндзор і архієпископ Йоркський і єпископи з ним і зїїшлись туди до него майже всі графи і барони і рitters (milites) царства з кіннями і оружєм, щоб іти, куди король звелить. По довгих розмогах про мир і порядок в царстві король, го раді єпископів і графів і баронів своїх переминив вассалів (custodes) у кріпостях Англії, і передав їх в іменю рitters з его власного двору“ (р. 1177). „Як зібрались єпископи і графи і пельмжі (proceres) царства в Віндзор, то король по їх спільній раді (constituti eorum consilio) в присутности сїга свого поділив Англію на чотири частини і над кожною поставив розумних людей, і потім послав їх по назначених для кожного частині, щоб и тєсрили суд в народі“ (р. 1179). Гл. *Select Charters*, 131. В першому грімї ми бачимо, що на зборі були і прості рitters (прямі вассали короля, т. єв. сїи се ієге ієгеbant in carite), але лишень для по- усуду, а, го сїю літєнію, король радив ся лишень з магнатами. В другім грімї на зїїзді були самі магнати.

Старі хартії вільности.

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Отся впорядкована королівська адміністрація мусіла дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала єї розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церкв з погляду на свій устрій, на своє суспільне становище і свій настрій геть неподібна була до церкви перших часів християнства, хоча признаки єї й розвились логічно з тих зародів, які існували вже в часах апостолів. Можна сказати, що середньовічна християнська церкв, з єї єрархією і богацтвами віддалилась від новозавітного характеру, а найблизилась до старозавітного. Такій переміні основного характеру, відповідала й переміна політичних думок у тій церкві. Бажаючи по давньому бути підготованем царства небесного церкв зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодай займати в нім упрівілейоване, виключне положенє, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною від усяких обовязків супроти держави, від усякої одвічальности перед нею, а при тім задержати свої богацтва, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, відступленою посідачеви в заміну за обовязок служби, особливо військової. А церковні маєтности, побільшуючись де далі тим більше через даровизни за спасеніє душі даруючих і не роздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того, що в деяких краях зах. Європи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт між церквою і державою був неминучий. Конфлікт сей був в XI. в. поперед усего в Німеччині, де задля виборного характеру і міжнародного значіння цісарства, голови держави, цісарь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямише один проти другого. Та він проявив ся і у всіх других краях католицької Європи.

Сей конфлікт примусив представителів церкви висказати ясно своє розуміне о світській власти і єї відносінах до духовної. Розуміне те показалось досить далеким від апостольського а досить близьким до поглядів старозавітних пророків. Біблійний теократичний лібералізм, щоб не сказати навіть у раз із Ренаном, анархізм, ожив опять і то в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII. до Германа, єпископа Метцу, писанім в часі боротьби папи з цісарем Генріхом IV. в р. 1081*). Власні слова сего листу ошадять нам багато пояснень що до участі клерикалізму в виробці ліберальних політичних ідей в середніх віках.

*) Лист сей дійшов до нас в книзі Брунона Магдебурського о війні против Генріха IV. (*Bruno clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico*, в Пертцових *Monumenta Germaniae historica V*, 327—384, німецький переклад в *Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit*, 21, російський у Стасюлевича, *Исторія среднихъ вѣковъ II*).

Папа хоче вяснити єпіскопам, за що виклято цісаря з церкви і покликає ся на приміри з історії пап і цісарів Візантії, на слова Ісуса Христа до апостола Сімона-Петра: »Ти камінь, на котрім побудую церков свою,« на слова ап. Павла: »Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і ангелів« (І. Кор. VI. 3) і так пише далі:

»Так само і св. папа Григорій († 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посьміють нарушити постанови апостольського престола. Ось як писав він до Сенатора: »Коли який небудь король, священник, суддя або світський достойник, знаючи отсю нашу постанову, посміє поступати против неї, то нехай буде позбавлений свого уряду і свого достоїнства«. Тай чиж може достоїнство, винайдене світськими людьми незнаючими бога, не підлягати достоїнству встановленому волею всемогучого бога для слави божої і дарованому світови божим милосердем? Ми віримо, що спаситель наш єсть бог і чоловік і рівночасно найвисший первосвященник і голова всіх священників, що сидить по правій руці бога вітця і причинює ся за нами. Ми знаємо також, що він згордував царством сего світа через те, що сила сего віку горда, і вибрав хрестове первосвятительство. Хто не знає, що королі і князі почались і походять від тих, що не знали нічого про бога, але гордощами, розбоями, хитрістю, вбійствами, одним словом: усілякими проступками здобували собі власть від князя сего світа, т. є. від діавола, щоби з сліпою пристрастю і нестерпною неправдою панувати над подібними до себе. Коли ж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна їх порівняти, як не з тим, хто є голова проступків, з діаволом, котрий спокушував найвисшого первосвятителя, голову всіх єпіскопів, сина найвисшого, мовлячи: »Дам тобі всі царства сего світа, коли впадеш і поклониш ся міні«?

»В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: »Єпіскопська честь і високість, брати мої, висша над усяке порівнанє. Коли ти покладеш побіч єпіскопства блиск королівської власти і діадем князів, то побачиш, що царська власть низша від олова в порівнаню з блиском золота. Аджеж бачите, що королі і князі кланяють ся лицем до ніг священників і цілують їх руки, надіючись виеднати їх молитвами опіку всевишнього.«

»Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають заклинателеви, коли его ставлять духовним провідником для вигнання злих духів. Ся власть геть висша від усякої світської власти. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своїх ділах страху божого, підпадають власти злих духів і находять ся у них в невольницькій залежності. Не хочачи кермуватись духом божеської любви, яким кермують ся благочестиві священники, щоби направляти свою власть на славу божу і спасеніє людей, князі приймають

власть тільки на те, щоби проявити нестерпні гордощі і служити своїм пристрастям.

»Кождий християнський король, приближаючи ся до кінця життя, з слезами просить священника о поміч, щоби не попасти в пекольну темницю, щоби з п'їтьми дійти до світла і вільним від пут гріха явити ся на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерти для спасенія душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або цісарь може своєю властью вирвати християнина з під власти діавола через тайну хрещеня, поставити его між дітьми божими і скріпити его духовні сили через тайну миропомазаня? Хто з них може своїм словом доконувати найважнійшу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров господню? Або кому з них дана власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть ввященника.

»У кого є хоч троха здорового розуму і деякі відомости, той не може сумнівати ся про те, що гідність священників висша від королівської. Коли ж королі за свої гріхи відповідають перед священниками, то хто ж має більше права судити їх, як не папа римський? Коротко мовлячи, кождий добрий християнин має далеко більше права до королівського титулу ніж лихі князі. Бо християнин шукає слави божої і має над самим собою тверду власть, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдники своїх ближніх. Християнин є член тіла Христового, правдивого царя, а вони з усею своєю властью на віки вічні підуть мучити ся разом з князем тьми, котрий є царем над усіма синами непослуху.

»Маючи обовязок обертати ся з словом упімнення до кожного, відповідно до его гідности і становища, ми стараємось також уоружити й королів, цісарів і всіх пануючих збруєю покори, щоб вони нею втишували бурхаючі хвилі і рвучі потоки гордощів. Бо ж ми знаємо, що дочасна слава і світська власть особливо успособлюють до зарозумілости, так що наділені властью звичайно гордують покірною мудрістю, гонять ся за власною славою дбаючи про пановане над ближніми. Тому то для королів і цісарів дуже користо, щоб їх серце, завсїгди готове пишати ся великими ділами і впивати ся власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне сего їм і треба найбільше бояти ся, що справляє їм розкіш. Таким робом вони могли би зрозуміти, яка небезпечна і страшна їх королівська або цісарська гідність і що дуже небогато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасеніє і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з поміж них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже многі люде низького стану. Від початку світа до наших днів не найдемо в гідних віри писанях навіть сімох цісарів або королів, котрих жите відзначалось би такою набожністю і такою силою чудес, як жите многих дру-

тих, що відrekli ся від сего світа; хоча ми радо віримо, що більша часть їх одержала спасеніє у всемогущого бога по єго милосердю. Не буду порівнювати їх з апостолами і мучениками, але спитаю, котрий цісарь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий цісарь або король воскрешав мертвих, очищував прокажених, робив сліпих видющими?

»От тому то королі і всі пануючі тим більше повинні бо-яти ся геєнни, чим більше вони тут, на землі, мають привілейів перед своїми ближніми для власної роскоші. «Сильних людей сильно будуть мучити» говорить св. письмо. Чим більше людей їм підлягає, тим більший рахунок вони повинні віддати господави. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то як же тяжка ся задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церковь вимагає стро-гої покути за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своїх честолюбних цілей? Вони, правда, говорять: «Наша вина!» але в душі раду-ють ся розливом крові, доконаним для піддержання того, що вони називають своєю честю, і не роблять нічогосінько, щоб запобігти такому нещастю, посылаючи своїх ближніх як най-спокійнійше в огню геєнну.

»О як би ти, котрих свята церков по зрілій розвазі по-кликає на цісарство або королівство, не для марної слави, а для спасенія многих людей, слухались церкви і завсігди пиль-нували, щоб не сповнилось на них те, що мовить св. Григорій у згаданім уже пастирськім посланію: «До влавшого ангела по-дібний стаєсь чоловік, коли думає, що надто важна річ бути подібним до бога. Так покірно-мудрого Саула високість власти довела до зарозумілої гордості. За-для своєї покори він був покликаний, а за гордість був скинений, як свідчить сам го-сподь, мовлячи: «Чиж не справедливо те, що коли ти був ма-лий у своїх очах, тебе поставлено головою племен Ізраїльських і Вічний чи ж не помазав тебе на царя Ізраїля?» (І. Царств XV, 17). А троха далі: «Дивним способом він був великим у бога, коли видавав ся малим для себе самого; але скоро сам себе почав уважати великим, то зробив ся малим перед го-сподом.»

»Коли б земні царі були проняті покорою, коли б у своїх серцях завсігди мали любов до бога і ближніх, а врешті коли би завсігди оглядались на милосерде того, котрий сказав: «На-вчітесь від мене; я тихий і покірний сердцем» (Мат. II, 23)! Держачись сеї науки, з цілою покорою вони з сего неволь-ницького і швидко минушого царства перейшли б у царство правдивої свободи і вічності.»

В сих словах папи бачимо чисто релігійного ентузіаста, котрий не прикладає ніякої стійности до світської суспільности і до всіх єї форм і не плакав би, як би вона зовсім розсипа-лась на атоми. Але й тверезійші католики, вчені схолясти, що

писали в середніх віках трактати о кермованю державою, піддержували саму суть ідей виложених в листі Григорія VII. о відносинах між світською і духовною властю. Згадаємо тільки знаменитого католицького енциклопедиста XIII. в. Тому з Аквіну, автора книги *Summa Theologiae* і трактата про закони (*De legibus*), а також автора книги про кермоване пануючими (*De regimine principum*), котрої авторство деякі приписують також Томі з Аквіну. Ті католицькі політики хочуть оминати апостольські реченя про божеське походжене всякої власти і про обовязок християнина слухатись єї. Бог мовить Тома — встановив тільки власть загалом, а форма власти походить від людей. І він вертає ся до класичних поглядів о тім, що перше жерело власти державної лежить в масі народа (*multitudo*) і маює близький до поглядів Полібія і Цицерона ідеал правління, котре б містило в собі разом елементи монархії, аристократії і демократії, хоча згоджуєть ся, як і многі класичні теоретіки, на те, що найліпше правліне було би правліне доброго монарха. В усякім разі лихих царів, тіранів Тома позволяє скидати. «Не царство існує для царя, але царь для царства» (*regnum non est propter regem, sed rex propter regnum*). Тіранське правліне є несправедливе, бо змагає не до загального добра, а до добра того, хто править, от тим то скинене сего правління по суті діла не є ніяким бунтом. Радше тіран заслугоє на назву бунтівника» — говорить св. Тома в своїй *Summa Theologiae*. В коментаріях до Політики Арістотеля він робить навіть обовязковим повстанє против тірана: «против тіранства (*virtuali*) піднімають повстанє зовсім справедливо і грішили б, як би не повстали». Розуміє ся по поглядам св. Томи і его школи царь, що супротивляє ся власти церковній, є очевидний тіран, і церков має незаперечене право скидати виклятих нею царів. На закид, котрий виринає в умі при згадці о перших віках християнства і котрий в своїм часі підносила католицька королева Марія Стюарт против біблійно-республіканських теорій Нокса (Кнох): чомуж то церков не скидала навіть такого Юліяна Апостату, св. Тома відповідає зовсім простодушно: «бо церков тоді ще була за слаба»*).

Як же далеко ми тепер від апостолів Петра і Павла! Подібне клерикальне народовольство ми здиблемо ще в XVI—XVII. вв. в писанях протестантських пуритан, а також у єзуїтів і проповідників католицької ліги у Франції, котрі покликуючись на старозавітні біблійні приклади проповідували принципи народовладства і тірановбійства. Всі такі теорії, починаючи від ідей папи Григорія VII. а кінчачи думками пуританця Нокса, тим головно ріжнять ся від правдивого політичного лібералізму, що на першім пляні ставлять інтереси церкви, а не народа яко горожанської суспільности. От тим то вони доходять до наро-

*) Janet, *Historire de la science politique dans ses rapports avec la moral*, I, 381—415.

довольських, республіканських думок тільки тоді, коли в імя церковних або релігійних інтересів стають до боротьби з пануючими, а на ділі вони більше прихильні монархії послушній представителям церкви, більше ніж якій небудь іншій політичній формі. Се дуже добре показало ся в тім, як папи, що бороли ся з королями Англії за привілеї церкви, виклинали їх і оголошували позбавленими власти в разі, коли ті не хотіли їм покорятися, а обставали за королями, коли ті піддавали ся їм, коли тимчасом піддані добивали ся від тих королів конституційних прав. Тим власне й щасливий був історичний розвій Англії, що в ній ідеї клерикального лібералізму вложили ся в рядки ідей о загальних політичних правах, що кращі представники єї духовенства в XIII. в. зрозуміли, що вони вбережуть найліпше і те, що тоді називало ся свободою церкви, тільки в таким разі, коли ставши дружно зі світськими верствами, котрі також терпіли під гнетом королівського деспотизму, здобудуть певні загальні, чисто політичні вольности. Сю щасливу, характерно-англійську еволюцію думок ми можемо слідити, придивляючи ся конфліктам між архієпископами-прімасами Англії від Анзельма, що боров ся з Вільямом II., до Лангтона, що боров ся з Джоном.

Ми не будемо оповідати подрібно історію тих конфліктів, бо і без того ми занадто відбігли, хоч більше на вид ніж на самім ділі, від історії англійських хартій вільности. Ми скажемо про сю справу лише стілько, скілько конче потрібно для зрозуміння того, в якій мірі боротьба між королями і церквою причинила ся в середньовічній Англії до вироблення політичної вільности, а спеціально вплинула на одержане від короля Джона знаменитої «хартії вільностей» 1215 р. — факту першорядної, всесвітної важности, в котрім може найголовнішу роль відіграв архієпископ Лангтон, представник характерної англійської форми клерикального лібералізму.

Конфлікти між духовенством і Вільямом II. походили не так із принципіальних причин, як радше із захланности на пів дикого короля, котрий користував ся кожною нагодою, а особливо ваканціями в гідностях єпископів і аббатів, щоб захоплювати церковні маєтки і черпати з них доходи, доки не буде назначений ним наслідник, а тимчасом сам відволікав те назначене. Коли короля притисла хвороба, він умилював гнів божий уступками духовенству, писав навіть покаянні маніфести, в котрих обіцював церкві і всім підданам «повернути добрі, святі закони золотого віку короля Едварда»; але виздоровівши поступав знов по старому і позволяв собі навіть такі слова: «Слухай ти, єпископе! Клену ся на святую ікону луккську, пан біг не дістане від мене нічого доброго за все те лихо, що він міні наробив!» Такий король вповні оправдував ту думку, яку висказував про світських пануючих сучасний ему папа Григорій VII. Вільям скористав із обставини, що боротьба між Генріхом IV. і Григорієм VII. довела до істнованя в церкві

римській двох пап — одного з клерикальної партії (Григорій VII., Віктор III. і Урбан II.), а другого встановленого цісарем в р. 1080 (Клімент III.), — щоб не признавати ані одного з них і відпекати ся від сповнення наказів Григорія VII. о тім, щоб єпископи не приймали номінації і потвердження (інвеститури) від світської власти, а тільки від папи. Чотири роки по смерти Ланфранка (1089) Вільям II. не назначував архієпископа-прімаса, так що в кінці духовні і світські вельможі на звичайнім зйїзді на Різдво обернулись до него з оригінальною просьбою, котра показує, як слаба ще була в ту пору у них свідомість їх прав і який сильний був страх перед королем. Вони просили короля о дозвіл відправляти по всіх церквах Англії молитви об тім, щоб бог наповнив короля своєю любовою і щоби церков піднялась із свого пониження через постанову над нею гідного архипастиря!

Король був злий за сю просьбу, та про те пристав на неї, але все таки не назначував архієпископа в Кентербері. Аж підчас одного пароксїзму побожності Вільям іменував архієпископом-прімасом благочестивого і вченого Анзельма, родовитого Італіянца і аббата св. Бека так само, як і Ланфранк. Сам кандидат не ждавши такої почеси, здивував ся і нерадо прийняв єї. Анзельм забажав між іншим відновити легальні відносини між англійською церквою і папою Урбаном II., котрого признав був уже перед тим, і розв'язати в клерикальнім дусі питанє о назначуваню єпископів, хоча деякі з них, заплативши королеви гроші за своє назначенє, властиво підпадали під папську клятву на сімоніяків. Королеви не сподобались наміри і вчинки Анзельма і навіть папа Урбан бояв ся роздразнювати против себе короля англійського і утруднювати тим своє положенє. Папа прислав для Анзельма архієрейську одіж, палліум, на руки короля, але Анзельм не хотів єї прийняти; тоді папський післанець поклав палліум на церковнім престолі і відси Анзельм узяв єго сам. По довгих відволоках король згодив ся пустити Анзельма до Риму, але зараз по єго вийїзді загарбав єго маєтности (1079). Анзельм лишив ся на континенті, жив по монастирях то в Франції то в Італії. Конфлікт зробив ся хронічним, заострюючись від часу до часу більшими грабівництвами короля на духовних маєностях у Англії і трївав аж до смерти Вільяма II. В р. 1099 собор у Римі заняв ся справами англійської церкви і встановив анатему на світських людей, котрі позволять собі давати інвеституру церковним правителям, а також на тих духовних, котрі приймуть таку інвеституру і зроблять ся вассалами світських людей. Сею постановою проклято й Вільяма II. і назначених ним єпископів. Але папа не зважував ся ознаймити се прямо королеви і сам Анзельм на колінах просив собор не кидати анатему на Вільяма. Швидко після сего вмер папа Урбан, а далі й Вільям II.*)

*) Смерть Вільяма була загадкова. Д. 2. авг. 1100 р. він вийїхав на лова. В лісі дружина якось розійшлась, а по якімось часі найшли короля

Анзельм повернув до Англії, та тут єму довело ся прикладати постанову римського собору о інвеститурі, котра постанова зовсім увільнювала духовенство і єго маєтки від усякої підлягlosti під власть державну. Ані король ані найвисші достойники королівські не хотіли згодитись на таку уступку, бо, як говорив королівський юстіціарій, половина земель у цілім королівстві перейшла зовсім від короля в руки духовенства. Навіть значна часть духовенства не бажала острого конфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Пасхаліс також бояв ся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, діло було владжено угодою. Король, котрий перед тим уже звернув був захоплені єго братом, а по части й ним самим церковні маєтности, згодив ся на те, що зрік ся форм інвеститурі єпіскопів і аббатів, т. є. вручення їм перстеня і жезла, але єпіскопи і аббати все таки мусіли складати королеві присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправи моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено заказ женитьби духовних, осуждено пянство і т. і. хиби духовних, содомію дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на сей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей. Сварка за інвеституру також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I. без ущербу для авторітету державної власти.

Жерелом дальших прінціпальних конфліктів між державними інституціями і духовенством були судебні привілейі і претензії духовенства. Ті судебні привілейі духовенства починаючи від Константина Вел. мало по малу збільшувались; витворились відрубні суди для духовних не тільки в справах спеціально церковної дісціпліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнуто з часом і многі світські справи, напр. спадкові, с такої чудної тепер для нас причини, що спадок має звязок зі смертю, при котрій буває присутний священник. Не хотячи само підлягати світським судам, духовенство рівночасно не тільки судило світських людей за проступки против віри і навіть против моральности, але жадало, щоб церковна клятва кинена ним на світського чоловіка була рівнозначуча з позбавленем виклятого також усіх горожанських прав. Фальшиві Декреталії так названі Ізідорівські (Псевдо-

мертвого на землі зо стрілою в боці. Були підозріння, що єго вбили або прихильники Анзельма, або сторонники брата королівського Генріха, що по нім вступів на престол. Інші говорили, що король схиливши ся, несподівано впав із коня на стрілу. Ніхто не зацікавив ся вислідити сю справу, бо всі не любили Вільяма. (Власне через те, що причина єго смерті лишилась не вияснена, ми й не ввели єї в рахунок, коли говорили про насильні перевороти в наслідуваню престолоа в Англії). Зрештою всі толкували смерть Вільяма як кару божу за єго гріхи, а одия єпіскоп прямо таки розповідав, що бачив на власні очі, як чорт в виді цапа ніс душу Вільяма до пекла.

Ізідорівські) розширили і системізували ті привілеї і претензії духовенства. Папа напірав на їх виповнюване в противенстві до правних обичайів ріжних крайів. Вільям I. бажаючи мати підмогу пап і духовенства значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила привілеї і претензії духовенства, а за часів Генріха II., котрий сам і его правники дбали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судовних інституціях, мусіло прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упривілейоване положенє духовенства викликало вопіючі надужитя. Зараз в перших роках панованя Генріха II. виявилось більше як 100 тяжких злочинств поповнених духовними особами, в тім числі і вбійств, що лишіли ся безкарні з боку судів або були карані пустою в очах світської суспільности карсю заборони богослуженя на короткий час.

Генріх II. і его правники надіялись дійти до згоди з єпископами що до сего питання при помочи між інчим і ново вибраного архієпископа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архієпископом 1162—1170), котрого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своїх рахунках, бо Бекет, ставши із світського висшого урядника архієпископом, почув ся до обовязку боронити всіх привілейів духовного стану. Швидко по введеню в новий уряд Бекет запізвав перед свій суд одного священника обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив его всего на 2-літнє усуненє від богослуженя. Та все таки згадки Бекета про его світське урядованє відбирали мабуть у него певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовість піддати ся домаганям короля.

З боку короля поставлене було єпископам питанє в дуже неозначеній формі: чи згоджують ся вони підчинити ся добрим старим обичаям? На се більша часть єпископів відповідала ні се ні те, що, мовляв, вони згоджують ся хоронити старі обичайі, але з захованєм прав їх стану і церкви (*salvo ordine suo et jure ecclesiae*). В королівським питаню криво ся по части також бажанє, щоб »ті добрі старі обичайі« значили обичайі саксонських часів, коли то й духовенство судило ся на спільних судах, але суди ті були земськими зборами, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Тепер корона встановивши суди зовсім залежні від неї, хотіла очевидно чогось нового і по формі і по сути. Бекет мусів се розуміти ліпше, ніж хто небудь другий і як бувший королівський правник мусів у глибині душі признавати жаданя короля справедливими, бодай по части. От тим то він обіцяв королеви підчинити ся старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудив ся клерикал, котрий говорив: »не подоба світським судити духовних« —

і почав просити папу, щоби звільнив его від обіцянки даної королеви. Тимчасом королівські правники випрацювали проєкт із 16 постанов (Constitutiones), котрі й предложено в р. 1164 зйіздови магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони й називають ся Кларендонськими постановами. Постанови ті здорово ограничували упрівілейоване положене духовних. Перший пункт віддавав рішене спорних питань о підсудности духовних — прямо королівському судови. Третій пункт обовязував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде се потрібним, передасть їх судови церковному, а коли духовний буде обвинувачений або сам признає ся до поповненого злочинства, то церков не повинна давати єму захисту. Сема постанова позбавлювала духовних права кидати клятву церковну на королівського вассала без попереднього розсліду справи королем або его намістником. Четверта постанова стіснювала безпосередні зносини духовних з папою забороняючи кому б там не було вийїжджати з Англії без дозволу короля. Осьма постанова заборонювала перенесене апеляції дальше по за архієпіскопа, т. є. до папи, без дозволу короля. Дванадцята постанова приписувала, що в часі вакансії архієпіскопства, епіскопства і аббатства доходи з них ідуть для короля аж до нового вибору, котрий dokonує ся в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеви на вірність за всі світські користи сполучені з его гідністю.

Ті постанови, розумієть ся, були одобрені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити против них, і Бекет, хоча й заявив, що не досить добре знає старі обичайі, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печать до постанов, коли єму предложено їх копію. Аж по скінченю збору архієпіскоп почав явно висказувати жаль із за своєї уступчивости, повідомив о всім папу і наложив на себе 40-дневу покуту. Папа осудив кларендонські постанови і звільнив архієпіскопа від даного на них призову.

Дальші подробиці сего конфлікту відвели би нас від головного предмету. Пригадаємо тільки, що Бекет, обвинувачений королем між інчим і за провини, поповнені ще давнійше на канцлерським уряді, втік на контінент, потім згодив ся було помирити ся з королем і вернутись до Англії, але зараз же наложив засуд на тих епіскопів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи прінца наслідника і т. і.

Король, що в ту пору пробував у своїх французьких маєтностях, висказав неострожні слова: «Чи ж ніхто не увільнить мене від того попа?» Чотири королівські лицарі вирушили до Англії і вбили прімаса в церкві в Контербері. Се злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусів уступити папі і заявити, що дає своїм підданам свободу зносити ся

з папою і що він готов скасувати постанови противні свободі церкви, коли вони видані за его панованя.

Але ся уступка короля була тільки тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу ввійшли в жите і таким робом англійські духовні так само як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рамки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли огородити себе від королівського деспотизму, лишалось тільки одно: піднімати питане про спільні права підданих супроти королів, ввести католицький антироялізм в рамки загального земського лібералізму. Сей новий політичний настрій духовенства Англії проявив ся виразно під панованем короля Джона (1199—1216).

При вступленю на престол крім Джона, третього сина Генріха II., був ще Артур, герцог бретанський, хлопчина, син другого сина Генріха II., Готфріда. По смерті брата, короля Річарда, Джон поквапив ся явити ся в Англії, щоби коронувати ся в Лондоні. Літописець звісний під іменем Матвія Паріса або Парижського оповідає про сю коронацію ось яке: «Коли зібрали ся архієпископи, єпископи, графи і барони і всі другі, що мали бути при коронації, архієпископ-прімас ставши посеред усіх сказав: «Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому в царстві на іншій основі, як тільки коли він буде вибраний однодушно цілим царством по призываню милости святого духа (*nisi ab universitate regni... electus*) і то вибраний за свою моральну висшість, так як Саул, перший помазаний царь, котрого господь поставив над свім народом, хоча він не був ані царський син, ані не походив із царського роду, а також як після него Давид син Єссейів — перший за те, що був хоробрий і спосібний до царської гідности, а другий за те, що був святий і покірний. Таким способом, хто перевисшує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на власть і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевисшує всіх, то на его вибір лекше і швидше можна згодити ся. Се ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечного благородного роду, і ми призвавши милість св. духа, вибираємо всі его однодушно зарівно на основі его заслуг, як і его царської крови.»

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архієпископа Губерта, по що він говорив ті слова, той відповів, що він наперед предвидів і якимось віщуванем був навчений, що сей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англії і причинить їм багато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повної свободи поступуваня, він, архієпископ і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборови.

Порівнюючи слова англійського прелата зі словами папи Григорія VII. і з біблійними текстами про Саула і Давида, ми можемо ясно побачити, як переінівав англійський прелат папські і біблійні ідеї. Папа остаточно глядить зовсім негативно на світську владу і на царів, біблійні тексти віддають назначувану царів у руки пророків божих, а архієпископ Губерт признає їх вибір усім народом, розуміє ся, при авторитетнім співуділі духовенства. В словах англійського архієпископа ми бачимо таким робом, як принципи клерикально-біблійного лібералізму входять складовою частиною в склад лібералізму земського — і в тім їх велике історичне значіння, а за разом значіння всієї опозиції англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті принципи виражались у біблії і в пап, клерикальні поняття о правах духовних доводили тільки до нової відміни деспотизму — духовного, папського; натомісць приведені в звязок з правами земськими ідеї англійських клерикалів стали ся вихідною точкою всенародньої свободи. Се зовсім вияснилось підчас дальшого панованя короля Джона.

4. Великі хартії вільностей.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий виложив архієпископ Губерт у своїй коронаційній промові. Розкішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрий і при тому безхарактерний, непостійний, — він мусів обриднути панам духовним і світським і богатим міщанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихилити до него простіших людей. З перших же часів свого царюваня він поставив проти себе висші стани, більш усього зборами грошей без їх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеви, що не піддуть з ним на війну на континент, коли він не буде шанувати їх прав. Так і зробила більша частина їх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на континенті через те, що барони его покинули, наклав на їх землі новий не легкий податок, котрий їх ще більше обував. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними з powodu постанови наслідника архієп. Губерту, котрий умер в 1205 р.

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи постанови церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді зо світською людністю, по крайній мірі висших станів; 2) постанови достойника від короля, при більшій або меншій згоді капітули і 3) постанови его від папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію і традиції практики. В англійській державі кларендонські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерті архієп. Губерта капітула кентерберійська вибрала ему наслідника

не спитавшись короля і послала єго в Рим на посвяту у папи. Король розлучений звелів капітулі вибрати при собі другого кандидата. Але папа, знаменитий Іннокентій III, звелів тим членам кентерберійської капітули, котрі зійхались у Римі, вибрати кандидата зовсім на ново. Вибір упав на кард. Стефана Лангтона, чоловіка шановного і вченого, товариша і приятеля папи. Король не хотів прийняти сего вибору і тим часом держав маетки архієпископії як вакантні і брав собі доходи з них. По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердікт і коли король у відповідь на те став мучити духовних, захоплюючи при тім їх маетки, то папа обявив Джона скинутим з престола Англії і предложив королеви Франції взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але непевний помочи і світських своїх підданих, піддав ся папі (1213), та вже аж надто, так що стратив остатню пошану у світських Англічан: він не тільки згодив ся на вибір Лангтона, але признав себе вассалом папи, виповняв перед єго легатом обряд підданства і обіцяв ся платити в Рим окрім звичайного дінарія св. Петра ще 1000 фунтів щорічно.

Коли прибув у Англію Лангтон і з короля знімав ся по обряду церковному проклін папи, він присяг ся »любити святу церкву і боронити єї від усіх супротивників, возстановити всі добрі закони своїх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і віддавати всякому єго право«. Тим часом ні світські ні навіть духовні пани не вдовільнились такими обіцянками короля. Світські впять заявили єму, що вважають себе не обовязаними іти з ним у поход на контінент, і представили єму скарги на єго чиновників а надто шеріфів. Між духовними Лангтон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладав ся на ту покірливість, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантій для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узяв ся організувати опозицію против короля з людей світських і духовних у купі. Вже на Великій раді 1213 р. Лангтон говорив нарізно з деякими зо світських панів, показував їм хартію Генріха I. і казав, що опираючись на неї пани можуть »повернути старий стан вільностей, страчених давно«. Далі Лангтон звелів прочитати прилюдно сю хартію*). Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив єї текст.

В осени 1214 р. король Джон вернув ся з походу на контінент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські зійхались у один монастир, мов би то на богоміле, а на

*) Треба замітити, що сей збір Великої ради відбував ся в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII. ст. В часи ж Генріха II. ради такі бували в королівських будинках для полювання. Ся ріжниця місця збору Великих рад показує і ріжницю стану їх перед королями і участь, яку приймало духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там опять читано хартію Генріха I. і всі заприсягли, що «коли король не згодить ся дати закони і вільности, котрі обіцянні в сій хартії церкві і магнатам, то вони будуть воюватись з ним і одречуть ся од підданства єму.» Тодішній літописець каже: »З того дня, як була виявлена хартія Генріха I., душі всіх були притягнуті до єї прихильників; усі казали і думали, що вони стануть як стіна за божий дім, за вільність церкви і царства.» На Різдво магнати явились у Лондон оружні, але король випрохав одкласти розмови на Паску. 27. апр. 1215 р. магнати зібрались опять оружні в Браклей з такою силою, що король мусів обернутись до Лангтона і деяких магнатів і прохати їх посередництва.

Магнати склали »цедулу« (schedula), в котрій виложили свої бажання і котру передав королеви Лангтон. Пункти сеї цедули в суті своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностей 15. юня 1215 р. На них усе дивились як на понову »старих законів і звичайів царства«*). Король розсердив ся прочитавши ті пункти, сказав: »чому вже барони не жадають від мене і моєї корони« і додав, що »ні за що не віддасть ся їм у підданство«. Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали єго »маршалом війська божого і святої церкви.« Міщане Лондона відчинила їм свої ворота і магнати з Лондона покликали все рицарство пристати до них. Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що уряди скарбу і тарифів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеви ні покорятись єму.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалував ся на них папі і казав, що через них не може сповнити обіцянки — виступити в хрестовий поход. Нарешті король мусів піддатись, прийняв баронів у таборі коло Віндзору, на пляцу, котрий звав ся »Лугом нарад« (Runnymede) д. 15. юня 1215, — день на віки памятный в історії вільности для Англічан як і для чужинців! Переговори йшли до 23. юня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котрої прикладена була велика печать державна.

Велика хартія вільностей (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі деякі пункти**), котрі і новіща наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх висших станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з єї тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить

*) Si capitula напечатані в B é t o n t по оригіналу, котрий зберегає ся в британському Музею. В сему музею продає ся фотографічна копія сих capitula, як і Великої Хартії 1215 р.

**) Нагадаємо, що умови козаків з царями московськими звались у нас п у н к т а м и.

до впорядкування феодальних відносин і до вкорочення самоволі королівських урядників, — так що приводити тут цілком ту хартію і розбирати її всю було б злишнім в нашій статті, котра пишеться для спеціальної публіки*).

Перший пункт цієї хартії говорить так: Перш усього відступаємо богу і сею хартією нашою стверджуємо за себе і за наслідників наших на заєше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цілими і свої вільности непорушними. А що ми се хочемо зберегати, се видно з того, що ми щирій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, відступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважає ся в англійській церкві за річ найважнішу і дуже потрібну, і що ми получили підтвержене того від пана нашого папи Іннокентія III. Сю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности її берегли. Також ми відступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники їх матимуть і вживатимуть від нас і від наслідників наших«**).

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських вассалів до казни і адміністрації, між інчим стан вдів і сиріт і їх віддання заміж, опіку, сплату довгів, між інчим спеціально жидам, котрі були в силі при Джоні як его кредитори; §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 осібно про суд присяжних судів для вільних людей і рівних (перів, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволю королівських чиновників, між інчим в жаданю возів і коней від вільних людей. Осібним § 45 король обіцяв назначувати своїми чиновниками лишень людей, котрі знають закони царства і хотять совісно їх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полекшу в держаню лісів, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохались у полюваню; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників чужинців і чужого війська; §§ 52—55 обіцяли усунути надужитя королівської власти, зроблені в остатні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в їх кривдах Уельсців і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних Англічан і т. д. і т. д.

*) Текст хартії, виправлений по чотирьом орігінальним спискам, що збереглись до наших часів (з них два можна бачити в Британському Музею), див. у Stubbs і в Vemont. Російський переклад у А. Ясинського, „Исторія Великой Хартіи въ XIII. столѣтіи“, в київських „Универс. Извѣстіяхъ“ 1888 р.

**) Початок сего пункту нагадує осібну хартію вільностей церковних, видану королем 1214 р., але не треба думати, щоб відступлена королем вільність виборів була зовсім уже повна. Сею хартією король відступає церковним товариствам право вибору достойників, але з тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) маєткова на час вакансії належала до короля. Коли ж за-для якої небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти него резонної причини. Так зоставалась усе таки причіпка для королівської самоволі.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й: «Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і на водах. Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі другі городські громади (*civitates*), бурги, міста і порти володіли своїми вільностями і вільними звичаями.» Сим пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим покладали одну з міцніших підвалин для зросту вільностей у Англії. Щоби скласти їй ціну, треба обернутись нпр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV.—XV. ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до ціли через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річкам Англії, і встановляв одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі. В сих установах видно увагу до торговельних інтересів, а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людно-сти. Сими встановами Англія получила потрібну для торгу одномірність багато раніше, ніж усі інші європейські держави.

Властиво конституційний, ліберально-політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусів підрізати королівське здирство, що так увірилось магнатам: «Ніякий податок від щита ні помічне (*nullum scutagium vel auxilium*) не буде накладатись в нашім царстві інакше, як спільною радою нашого царства (*per commune consilium regni nostri*), або коли нашу особу (*corpus nostrum*) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставлятися у рицарі, або наша старша дочка віддаватися заміж, та й тоді буде назначитись лише розсудне помічне; подібне хай буде і з помічним від міста Лондона.»

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: «А для збору спільної ради царства для постанови помічного податку, окрім трьох означених висше випадків, або податку щитового, ми будемо скликати архієпископів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загально через шеріфів і баліфів наших усіх тих, хто держить лен від нас просто (*qui de nobis tenent in capite*) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в певне місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору.»

Дуже мудро поступили магнати, котрі склали пункти хартії, в тому, що признали і своїм вассалам такі ж самі права, яких потребували й собі від короля: § 15 дозволяє сюзерену брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в трьох випадках, коли і король може брати з своїх вассалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посеяті старшого сина в рицарі, при віданню старшої дочки заміж, а окрім того § 60 говорить загально, що «всі означені висше звичаї і вільності, котрі ми (король) відступили для наших (вассалів), хай Старі хартії вільности.

зберігають і всі в нашім царстві, духовні як і світські, для своїх вассалів.» Такими постановами всі вільні люде Англії були заінтересовані в підпорі хартії, котра ставала загально-земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (*droits de l' homme*), або основними правами (*Grundrechte*), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ніодин вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнутий у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти него, ні пошлемо проти него інакше, як після законного суду его перів і по закону земському. § 42: Позволяє ся кождому виїздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безопасно, по суші і по воді, під умовою заохорони нам вірности (прибавлені далі обмеження сего права в часи війни).

Інтересно, що § 41 дає вільність входу і виходу і проживання в Англії також чужостороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії і чужинці увільнені від своєволі адміністрації, а поставлені під руку суду, як і Англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців, — але зваживши, що інтереси, а надто економічні звязують тубильців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підрізує інтереси і тих тубульців, котрі мають з ним діла. Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи Англічанам вільність виходу і повороту до своєї землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі відступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудненьку як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середні віки. В § 61 король горовить таке: »Позаяк для бога і для поправи нашого царства і для ліпшого втихомиренья незгоди, що вийшла між нами і баронами нашими, ми відступили все повисше сказане, то, бажаючи радіти з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і відступаємо йім низше писану гарантію (*securitatem*), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, кого хотять, котрі мусять з усіх своїх сил берегти, держати і заставляти щоб шанувались мир і вільності, котрі ми йім відступили і сею нашою хартією утвердили, — значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наші баліфи, або хто з чиновників наших в чому небудь согрішимо або переступимо який небудь з пунктів мира і его забезпеченя, і вчинок (той) буде показаний чотирьом баронам з висше названих 25-ти баронів, то ті чотирі барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія, коли ми будемо за границями царства, виложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми его поправили. А коли б ми его не поправили, або, коли ми будемо за границями цар-

ства, юстіціарій наш не поправить у строк 40 днів після після того, як буде показано нам, чи нашому юстіціарію, коли ми будемо за границями царства, то висше сказані чотири барони перенесуть ту справу остатнім з 25 баронів і ті 25 баронів при помочі всієї землі будуть примушувати і налягати всякими способами, якими зможуть, то б то захоплюючи замки наші, землі, посілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена до суду йїх, тільки не торкаючи нашої особи і королеви нашої і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то опять будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в землі схоче, може запрягти, що для виповнення всего висше сказаного буде слухатись наказів висше сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно дозволяємо присягати, і нікому не перешкаджатимемо присягати. А всіх тих із землі, хто сам по собі і по своїй волі не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як висше сказано.»

В середні віки подібні формули, котрими сам государь освящав право виступати проти него, ми знаходимо в многих краєвих статутах. Новійші ліберальні теоретики іноді бачуть в них право супротивлення, подібне до того, яке виголосила французька »декларация прав людини і горожанина» 26. авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про »право супротивлення» і покажемо, що думка про него власне пізнійша від середніх віків і розвилась лишень з часів реформації, коли повстала в ріжних країнах Європи принципіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в висше приведеному § хартії 1215 р. про 25 баронів говорить ся не о супротивленю королеви, а об тім, як примушувати его поправити ту кривду, котру він або чиновники его зробили, — то б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивленє. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на него (*distingere et gravare*), се був наївний старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виповнена: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцює примусити своїх підданих.

Хартія 1215 р. була великим ступнем у перед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радикальним. Довго ще прийшлося англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи сеї хартії стали міцним законом землі. Король Джон зараз же об'явив, що хартія та не обовязкова для него і став наймати вояків на континенті,

*) „Люде родять ся і застають ся вільними і рівними в правах. Сі права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивленє утискови (*la résistance à l'oppression*). — Про се право див. у *Laveleye, Du gouvernement dans la démocratie*.

щоб побити англійських баронів, а папа Іннокентій III. скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24. авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покорився церкві і каже далі, що «ворог роду людського, котрий завже звик завидувати своїми хитрощами добрим ділами, підняв проти него баронів Англії.» Далі папа наставляє баронів, що вони мусіли би покірно упрошувати короля, а не силувати его, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджувався передати свою незгоду з баронами на суд папи, бо він, як вассал папи, навіть не має права розпоряжатись сам у царстві. Умову, котру барони вивали в короля, папа зве «гідкою і поганою (*vilem et turpem*), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і відбираючою право і честь короля». Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили его над народами і царствами (Єремії, I, 9—10, Iсаїї, LVII, 6) щоб касувати всяку неправду, касує угоду короля англійського з баронами, як «сором англійського народу і велике небезпеченство для всеї справи хреста» і «під страхом анахтеми забороняє королеви єї соблюдати, а баронам примушувати его до соблюданя, касує як хартію так і всякі інші умови ради неї зроблені*).

Булла ся найліше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Європі політичну волю. Папа, раз получивши від короля покірність, виступає противником справи політичних земських вільностей у Англії; признаком великого політичного розвитку англійських прелатів, по крайній мірі таких як Лангтон, служить те, що вони в сій справі не послухались і папи і не відділили «вільности церкви» від вільностей усїєї землі. Барони не згодились зректись хартії 1215 р., обявили Джона скинутим з престолу і покликали короля Франції зайняти его. Папа поіменно і спеціально (*poinatim et in specie*) прокляв баронів у церкві латеранській. Лангтон не схотів виголосити той проклін у Англії, так що папа мусів его викликати на континент і на час відставив его від архієпископства, але знаходились духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського проклону і справляли служби церковні так мов би то его не було. Серед такого заколоту вмер король Джон (19. окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III., котрому всього пішов 9-ий рік.

Тут проявилась у англійській історії перший раз та ознака англійського політичного життя, котру звать тепер словом компроміс (*compromise*), то б то згода, при котрій певна партія робить уступки формальні, щоб зберегти суть справи, а в всякім разі уступки кількосні (квантитативні) а не яковосні (квалітативні), бо інакше згода була б гідкою безпринципністю. Ліберальна партія баронів, щоб уберегти Англію від домашної

*) Булла ся напечатана в *Dumont, Bullarium Romanum* і поміщена у *Bémont, Chartes des libertés anglaises* по оригінальному списку.

війни, згодилась відступити від короля французького, а признати королем Генріха III. з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Марешаль, граф Пемброку. Велика рада була скликана 11. ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіцяв »поновити щасливі часи его благородних предків, повернувши вільності і добрі звичаї«, а на другий день була об'явлена, »по просьбі і за ухвалою« магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ся хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані річей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Сей випуск можна пояснити так, що § 12 вменшував королівську власть і на ділі і в теорії. Остатне було новиною противною роялістам і папі, а параграф через те мусів бути викинутий ради них, — а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках по крайній мірі на час, поки король зросте, і від них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить, на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану річей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, зоставлені і навіть редакція деяких статей про суди ще більше вменшує силу королівську*).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III. був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало відмінний від тексту 1216 р., як даний королем по добрій волі, вважав ся в Англії в слідуєчих віках за основний закон державний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з її політичною боротьбою. Після того, що ми сказали про відміни між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема рації спитись на хартії 1225 р.**)

За часи царюваня Генриха III. (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них. Але сам король Генрих III. все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі — і в адміністрації самовольствував досить, роздаючи уряди Французам, родичам своєї жінки і матері. Папи підпирали ко-

*) Хартія 1216 р. напечатана відповідно до хартії 1215 р. у Stubbs, Select charters: у Véronet напечатана хартія 1215 р. так, що особним шрифтом (італікою) відмічені ті частини, котрі викинуті в хартіях Генриха III.

**) Текст єї див. Véronet. Відміни всіх трьох хартій Генриха III. у Stubbs, Select charters. Ми не розбіраємо далі Лісової хартії 1217, бо вона має дуже спеціальну вартість.

роля, бо самі посилали на духовні уряди в Англію чужинців, Римлян, як їх звали в Англії, котрі дбали лишень про те, як би набрати в Англії грошей для Риму і для себе. Через те все довге царюване Генріха III. пройшло в боротьбі між ним і баронами, а побік з тим ішла, хоч більш глуха, боротьба Англічан, навіть духовних, з Римлянами, котра виставляла на гору прелатів патріотів, як єпископ лінкольнський Гросетет, «великий неприхильник Римлян», щось середнє між Лангтоном і Віклефом, приятель і порадник Сімона Монфора, славного провідника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли відкинути хвилеві прояви боротьби між баронами і Генріхом III., то головною справою в ній явиться змаганє парламентів поставити в залежність від себе адміністративну машину державну, котра по принципі новоевропейських держав і по звичаям була в руках королів. Справа ся в Англії була рішена на користь парламенту лишень у XVIII. ст., коли виробилась постійна практика кабінетних міністерств; виділяемих з парламенту, то б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декораціями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III. більше або менше силою навязані королеви, бували пробами такої переміни Англії власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже зарані та не дуже й популярні, бо збивались на олігархію.

Ми далеко б відійшли від властивої речі нашої, хартій, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III. і через те скажемо тут лишень про те в ній, що просто торкає ся до хартій і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартії вільностей не були мертвою буквою.

В 1253 р. Генріх III. мусів іти в поход у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили его підтвердити Велику Хартію і в загалі обіцяти ненарушимо держати звичаї і вільности краєві. Прелати і барони склали грамоту великого проклону (*excommunicatio generalis*) всім, хто порушить ті вільности. «Властю (*auctoritate*) Бога, всесильного отця і сина і св. духа і преславної Богородиці, вічної Діви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла і всіх апостолів, святого Томи архієпископа і мученика і всіх мучеників, блаженного Едуарда короля Англії і всіх ісповідників і дів святих, всіх святих божих відлучаємо і анатемізуємо і від святої матері церкви відкидаємо всіх тих, хто свідомо і злобно відніме або загарба що у церкві самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільности або старі ухвалені звичаї царства, а головно вільности і вільні звичаї, котрі містять ся в хартіях спільних вільностей і в лісовій, відступлених паном королем архієпископам, єпископам і другим прелатам Англії, графам, баронам, рицарям і вільним властителям (*libere tenentibus*) навмисне і свідомо порушить, злама, вменшить або змінить, явно чи тайно, словом чи радою а також і всіх тих, хто против тих хартій або якої части їх видасть статуту або послугувати ме ся едіктами проти них; писарів

тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним» і т. д.*).

Коли обряд проголошення прокльону справляли в церкві Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а лише показавши на серце сказав, що «серце его служить найчистішим свідком», і заприсягнув як чоловік, християнин, рицарь і король, коронований і посвячений — берегти хартії. Але він не думав держати своєї присяги, «слухаючи, — як каже продовжатель літописі Матвія Парижського, — тих післанців сатани, котрі сказали ему, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить его від присяги». Папа дійсно звелів Англічанам платити королеви десятину, бо той обіцяв їти в хрестовий поход.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (Leicester) і єпископа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (Provisio facta apud Oxoniam), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз!), в чому видно бажанє ліберальних баронів склонити до своїх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тільки ж в 1260 р. король успів захопити замок лондонський (Tower), а в 1261 получил від папи увільненє від присяги даної парламентови і обявив підданим, щоб не слухались урядників назначених парламентським комітетом. Через два роки король опять згодив ся на Оксфордські постанови, а потім опять виступив проти них. Барони і король згодились передати спір на суд короля Франції, св. Людовіка. Сей рішив (1264, la mise d' Amiens), що оксфордські постанови незаконні, бо ламлють права короля (признані по св. письму і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартії, ствержені королівськими присягами. Такий суд не задовільнив ні Генріха III., ні баронів. Барони післали королеви характерну заяву, що вони, «бажаючи вберегти добро і здоровле тіла короля, будуть переслідувати его дорадників як ворогів не тільки своїх, але й короля і держави». Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам вів перед Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15.000, і францішканські монахи, тоді дуже популярні як бідні братчики, — були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв его самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшла до нас дуже інтересна латинська вірша. Політичні думки єї можуть бути виложені так: »Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільности... Перше з Англічанами обертались як з собаками, але нарешті вони підняли голови по-

*) Текст грамоти у *Véumont, Chartes etc.* Екскомунікація накледає ся і на тих, хто нарушить мир королів і царства.

бивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все йому вільно робити для добра землі і нічого проти неї. Треба правити по законам, а не руйнувати державу противлячись законам... Народ — не царський а божий, і коли царь не по правді робить, то мусить бути скинутий! (*Rursum sciat (rex) populum — non suum, sed Dei... Si princeps erraverit, debet revocari*)... Треба — щоб було відомо, що думає ціла громада народу (*communitas, universitas*), котра ліпше ніж хто інший розуміє свої закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують їх на собі що дня, знають їх найліпше. Більш того, коли діло йде про їх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постараються влагодити її так, щоб нікого не зачепити: Ціла громада народу найліпше може вибрати тих, кому треба дати в руки справи державні*).

Треба тільки завважити в сій вірші спомини жидівської історії по Біблії, але в досить світському дусі, напр.: «царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів» і т. д., і часто повторену думку про те, що висше всего мусить стояти закон, котрий обов'язує і короля, — напр. «король не може правити, коли не шанує закону»; «коли хочеш царства, шануй закони», — або: «звичайно кажуть: «як царь хоче, так і закон іде», — а по правді інакше, — бо закон стоїть, а царь паде**).

З сих слів, видно, на скільки була вже ясна ліберальна думка серед письменних Англічан в часи баронської війни. Політика партії Сімона Монфора в значній мірі відповідала тій думці.

Маючи в своїх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля. Між інчим тодішній уряд прославився пробами розширити склад парламентів, так щоб вони справді приближили ся до того, щоб бути відпоручниками всієї громади народу (*communitatis, або universitatis populi*).

Грамотою королівською з 3. юня 1265 р. звелено було шеріфам прислати в парламент по 4 порядніших рицарів вибраних згодою ради графства (*quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos*). Проба ся була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р., в пору своєї незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у поход на континент, кликав на Велику раду «по 4 чоловіка від графства для розмови про справи державні» (*quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis*

*) Ся довга вірша напечатана в вид. Thomas Wright, *The political Songs of England*, 1839, стр. 72—121.

**) V. 449 *Quod non potest regere qui non servet legem.* v. 45. *Si regnum desideres, leges venerare.* VV. 871—872:

*Dicitur vulgariter: „ut rex vult, lex vadit“;
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit.*

regni nostri). Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами. Тільки-ж про той збір 1213 р. нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III. кликав по 2 рицарі від графства, щоб сказали, яку поміч грішми вони йому назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 рицарі від графства »для наради про спільні справи державні« (*tractaturi super communibus negotiis regni nostri*). Прості рицарі бували в радах державних або парламентах здавна, — тільки участь їх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих рицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їх кликано в певнім числі від кожного графства, се давало правдиве представництво рицарського стану в парламенті поряд з магнатами, котрих кликано туди кожного особисто. До того ж важне було те, що рицарі-посли мусіли вибиратись на зборах графства, а на тих зборах бували послы від усіх вільних людей по громадам і послы та урядники з міст; там власне рицарі, формально посвячені, перемішувались з простійшими вільними посідателями землі і по троху зливались з ними в один стан, котрий пізнійше прозвано на пів рицарським іменем есквайр (*scuttarius, écuier* — щитоносець). Вибір рицаря-посла в парламент на зборі графства мусів перейти в вибір посла від усіх вільних посідателів (*freeholders*) графства, далі всіх заможнійших селян, котрі вважались у стані узброїтись як рицарі, — в представительство від графств у загалі.

В 1265 р. уряд партії Монфора покликав у парламент не багато магнатів і тільки по двох рицарів від графств, та за те покликав по двох послів від міст, бургів і пяти портів. Сей парламент можна вважати за перший у Англії, котрий так чи інакше представляв усі вільні стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись за матір національного представництва в Англії. Між інчим сей парламент 1265 р., зібраний в Лондоні, настояв, »щоб по однодушній згоді і волі короля і сина его первенця, прелатів, графів, баронів і всеї громади царства« (*communitatis regni*) були підтвержені хартії вільностей, щоб списки їх були послані в усі графства і щоб їх читали в зборі графства (*in pleno comitatu*) двічі на рік. То була найбільша публичність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлося незабаром видержати ще один і не легкий іспит: партія ліберальних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радикальною і трохи виключною (ми вказали, що на парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своїх особистих противників, уважав ся за чужинця, бо лишень по матері був Англічанином і держав у Англії маєток, а по батькови був Француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя

Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно противна Сімону, князь наслідник утік від него, став на чолі тієї партії і вспів побити військо Монфора, навчившись від него ж тактики. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в його таборі і станув на боці его противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (*Dictum de Kenilworth, 1266, у Stubbs, Select Charters*), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностей і хартія лісова.

На скільки в часи Генріха III. вже вкорінились у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона «Про закони і звичаї Англії» (*De legibus et consuetudinibus Angliae*). Брактон був суддею королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царської власти і про законність усякої волі царської. Брактон учить, що государь єсть «король (rex), коли добре поступає, а тиран, коли притісняє народ і панує насильно». Проти римської формули, що закон єсть воля царська, Брактон ставить свою англійську: «має силу закона те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави властю короля по правилах було постановлено». (*Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponcione, auctoritate regis, juste fuerit definitum*). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підпирала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато особливо з часів Едуарда I., коли в Англії почали пильно вчити і римське право, але те право служило для впорядкованя суду і адміністрації, а не могло підрізати земсько-ліберальних політичних поглядів, які виложив Брактон. Суть роботи Лангтонів і Монфорів стала основою англійського публичного права.*)

Коли Лангтон, Монфор і т.і. можуть уважатись за батьків англійського лібералізму, то Едуард I., котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгенько (1272 до 1307), може вважатись за перший примір англійського консерватора. Звісно, що англійський консерватизм визначає ся тим, що власне не має в собі ретроградства, і вдовольняє ся тим, щоб зберегати існуюче і не ламлючи того, що вже було виробено поступовцями, послугуватись ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини, щоб уберегти свою практичну силу, або розширити єї. Вже в умові, установленій в Кенільворті видно такий консерватизм, котрий признав хартії Генріха III. Далі видно его і в тому, що Едуард I. зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий

*) Про Монфора див. монографії німецьку Pauli і французьку Bémont.

можна було вважати за революційний, а власне з покликання до парламенту унормованого посольства від графств і міст. Уряд Едуарда I. робив се, звісно, не з абстрактної рації, а перш усього мабуть тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти їх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони самі згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простійші люде могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів від міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав їх на осібну раду задля накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати їх регулярно в усякий парламент.

Тільки ж Едуард I. не думав зрікатись в принципі свого самодержавства і через те вийшли і в него конфлікти з підданими, найбільше з магнатами духовними як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на підданих і в загалі збирати з них гроші по своїй волі, а окрім того думав, що вассали его мусять іти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англії. З за сих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з підданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франції, Уельсі і Шотландії, світські барони і міщане ледво згодились на податок для короля, а духовні зовсім не згодились, закриваючись папською буллою *Clericis laicos*, що недавно була обявлена і між інчим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутації духовних (в янв. 1297 р.), «що коли вони не держуть вассальства (*homage*) і присяги, котрі обовязані вдержувати за свої баронствалени, то і я нічим не обовязаний перед ними», — і став захоплювати мастки духовних і заборонив судам розбирати їх справи. Так духовенство було поставлено «без захисту руки королівської». Зараз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб ішти з ним на війну на континент. Барони не згоджувались. — «Кленусь богом, графе, — сказав король до гр. Марешаля, котрий був одним із головних провідників опозиції, — що ти або підеш або висіти меш!» — «Тим же кленусь, королю, що і не піду і не висіти му!» відповів Марешаль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся вовна в королівстві була передана в руки его урядників. Едуард уже не в перше налягав так на вовну, то забираючи єї по своїй таксі, з тим щоб продати дорожше, то видаючи єї назад властителям по одержаню від них певного податку і т. і. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитись з Англії до Фландрії, де по містам розрослося тканє і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом вступи короля в сю справу зачіпали інтереси як властителів землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на осібний зїїзд, щоб радитись, як укоротити короля. З свого боку архієпіскоп скликав духовних,

щоб порадитись про »важну справу великих хартій вільностей і лісової, і про права і вільності церкви англійської, щоб примусити короля підтвердити їх і шанувати«.

Король заповолошив ся, скликав у Лондон правильний парламент, помирив ся з архієпископом, вернув ему »баронію« і обіцяв ствердити хартії, коли ему дадуть грошеву поміч. Барони згодились дати осьму, а міщане п'яту частину свого рухомого маєтку. Вийїжджаючи з Лондона до війська король урочисто прощав ся з народом, ставши на естраду перед двірцем з сином, з архієпископом і одним з графів, просив опрощія в народу заявляючи з слізьми в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеви і складав причину того на війну. »Я теперь виставляюсь на смерть за вас, — сказав король. — Коли я вернусь, прийміть мене, як се ви робите сьгодні, і я вам віддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону моєму синові.« Архієпископ плачучи присяг бути вірним королеви, і всі присутні присягались, здіймаючи руки до неба.

Тільки ж уся та слізлива сцена мало змінила стан короля і вассалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плисти на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обов'язані служити королеви у війні в Фландрії, що окрім того їм і не можливо йти в похід, бо королівські здирства всякого роду збіднили їх*). Вони домагали ся, щоб були поновлені хартії, »котрих усі пункти зломані на велику шкоду народа.« Осібно жалував ся парламент від усього народа (*tota communitas*) на забір королем вовни.

Король відповів на сей протест грамотою до шеріфів, в котрій досить горяче і зручно розвив те, що сказав у своїй прощальній промові лондонській. Грамота ся нічого не помогла. Духовенство зібрало ся в Лондоні і послало до короля двох єпископів сказати ему, що духовенство не може дати ему грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепить маєтки церковні. Король не позволив на се, не позволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословеня в єпископів і одпустів їх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим відїздом получив звістку, що депутація баронів явилась перед державним скарбником (*Scaccarius*) і зложила іменем »баронів і всеї громади (*communitas*) державної, духовної як і світської«, протест, переданий королеви, подібний до того, про який ми розказали висше, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити вовну. Протест висказував нарешті загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в стан »рабства, як викуп крови і своєвільні податки.« Король відповів і на сей про-

*) Здирства ті перечислялись: *nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, rises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bohus, vaccis, carnibus salsis, sine solutione alicujus denarii . . .* Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

тест указом скарбникови — збирати восьмину, а про вовну казав, що він заплатить ціну єі. З тим король відплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина-наслідника.

Барони, котрі не пішли на війну, не дозволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то вони не згодились, кажучи, що без згоди народу ніякого податку вимагати або накладати не можна (*sine quorum assensu tallagium non debet exigi vel imponi*). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помиритись з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Марешалем і Герефордом. Від імени короля був скликаний парлямент, куди покликані були і ті барони, а в грамоті до шеріфів було написано, щоб прислали депутатів від графств, щоб «получити королівські листи, стверджуючі хартії вольностей». Барони прийшли на парламент у Лондон з військом і домогалися, щоб їм була передана сторожа воріт городських — і одержали єі. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут «Підтвержене хартії», *Confirmatio cartarum* (10 окт. 1297).

На ділі сей статут (писаний по французькому, як се робилось в часи Едуардів, коли французькі рицарські романи підновили в Англії вживане мови нормано-французької) давав більше ніж старі хартії Генріха III. Сим статутом король «для чести бога і святої церкви і для користи всего царства», стверджує «Велику хартію вільностей і хартію лісову Генріха III. як установлені спільною згодою всего царства», велить чиновникам обявити їх народу і «касує всі постанови їм противні» (§ 1). Окрім того велить, щоб копії з тих хартії з печаткою королівською були послані в усі соборні церкви в державі і читались два рази на рік (§ 3), щоб архієпископи і єпископи обявили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою нарушить ті хартії і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5-им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попереду «за згодою і доброю волею підданих, не мусять обертатись на поневолене їх і потомків їх» і не будуть для них обовязковими на далі. Далі (§ 6) король обіцяє «за себе і наслідників своїх архієпископам, єпископам, аббатам, пріорам і другим людям святої церкви, а також графам і баронам і всій громаді земській (*toute la communaute de la terre*), що для ніякої потреби ніяким способом не буде брати з держави ні податків ні помічних зборів інакше, як за спільною згодою всего царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обовязкових і усвячених звичаєм. Остатній параграф говорив про податок з вовни, що «на будуще король не буде брати его інакше, як за спільною згодою і з доброї волі, окрім звичаєвого податку з вовни і шкур, установленого громадою державною.» (Текст у Stubbs і Vémont.)

Відповідно § 3-му сего статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III. і котрий зве ся *Inspeximus* від першого слова, котре стоїть в нему після титулу королівського. Обидві ці хартії *Confirmatio* і *Inspeximus* послані були в Фландрію королеви, котрого військо тим часом успіли побити Фламандці. Король піддаючись »злій годині« підтвердив ті статuti і дав амністію баронам, з котрими посварив ся. Коли ж Едуард I. вернув ся в Англію (14 марця 1298), то він довго відкручував ся, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто від себе, як того від него хотіли. То він відкладав се на час, коли повоює Шотландців, то навіть, назначивши вже для того день, утік з Лондону, де зібрав ся парламент. Коли ж магнати догнали его, то Едуард сказав їм, що відповідь їм дасть его рада. Рада ж відповіла, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: *salvo jure coronae nostrae* (з удержанем права корони нашої). Тоді магнати покинули парламент, після чого мусіла наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шеріфам окружний лист в оборону свою (*Statutum de finibus levatis*, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, нарешті скликав знову парламент і обіцяв сповнити всі его бажаня. Та лишень через рік, 6. марця 1300 р. він видав *Confirmatio Cartarum* і при ній додаткові статті до старих хартій, — статут, котрий звичайно звать *Articuli super Cartas*, а далі нове видане *Inspeximus*. На слідуєчий рік парламент зараз як зібравсь, то заявив перше всего просьбу королеви, щоб »хартії вільностей і лісова удержувались в усіх своїх точках«. З того часу в XIV. ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і получав від короля згоду (*placet, et preterea*), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I., бо сей найліпший з королів англійських, як помирился з королем французьким і з Шотландцями, обернувся до папи (Клімента V.) і получив від него увільнене від своїх присяг і касацію хартій. Папа буллою з 29. дек. 1305 р. обьявив, що »всі уступки, зроблені Едуардом магнатам і шляхті (*magnates et nobiles*) були більше силувані ніж вільні« і він »своею апостольською повагою і повнотою власти відбирає їх, нищить, касує і обьявляє скасованими, неіснуючими і безсильними (*revocamus, annullamus, cassamus, cassas, nullas et irritas nuntiamus*).« Але ся касація вже спізнилась навіть для самого Едуарда I., котрий незабаром умер. Після него ні один король англійський не міг зважитись на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком его уступки, хоть, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами.

З XIV. ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважає ся за одну з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III. і Едуарда I. Се так званий статут »Про неплату податку«, *De tallagio non conce-*

dendo. Найстарший список сего документу знаходить ся в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV. столітя під титулом неясним і неточним: *articuli inserti in Magna charta*. Але він не помічений числом і не вберіг ся в архівах парламентських і через те з XVII. ст. королівські юрісти роаялістичного напрямку, а потім учені не признавали его законности. Теперішні вчені думають, що документ сей есть або латинським зводом трохи теорізованим хартії Едуарда I., зробленим незабаром після них (*Stubbs*), або петицією баронів, поданою в 1297 р. урядови. В усякім разі важно, що сей документ переписував ся вже з XIV. ст. в списки основних законів або статутів, що на него яко на статут вказувала знаменита Петиція о права (*petition of right*) англійського парламенту 1628 і навіть судді коронні в процесі 1637 р. за неплату податків не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі своїй сей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що відступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк та суть передана в сему документі стисло і рішуче, то ми й приведемо тут его перший параграф, котрий і дав ему его історичну назву: *Statutum de tallagio non concedendo*.

»Ніякий податок ні поміч не буде накладатись ні збиратись ні нами ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільної згоди архієпископів, єпископів і других прелатів, графів, баронів, рицарів, міщан і других вільних людей в нашому царстві.« *Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in regno nostro.* — Повні тексти у *Stubbs* і *Bémont*.

Коли порівняти оглянуті нами статуту Едуарда I. з хартіями Генріха III. і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III. в хартії 1215 р., а власне § 12, котрий об'язував короля прохати згоди «спільної ради» царства для збору податків. До того треба додати, що раніше статутів 1297—1300 рр. практика Сімона Монфора і Едуарда I. розвила те, що встановляв § 14 хартії 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III., а власне порядок тієї «спільної ради царства» і ввела в ту раду дійсне національне посольство (від графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статуту 1297—1300 рр. признали безпремінно потрібною для законности податку «спільну згоду всего царства» (*commun assent de tout le roiaum*) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Монфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англії конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) безпремінної потреби суду для того, щоб покарати Англічанина і 2) такої ж

потреби згоди парламенту, щоб наложити на Англічанина податок.

Сі дві умови на ділі ламались не раз в історії Англії і стали зовсім непорушними лишень після революцій 1688 р., але з XIV. ст. ні англійська людність не зрікалась уже ніколи сих двох основ, ні королі не сміли зовсім їх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI. ст. склались обставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з сего права вирости і всі інші права парламенту. Рано парламенти англійські взяли за спосіб перше передавати королеви свої просьби і настоювати на тому, щоб получить на них згоду королівську, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з сего виростило право парламентів і на контроль видатків державних і на участь в законодавстві — той англійський принцип, котрий пізніше викладали юристи словами, що Англією править король в парламенті (*king in parliament*), то б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

На сьому й урвала ся праця пок. Драгоманова. Слідуючу главу, що мала говорити про фламандські хартії вільности, покійник лагодив ся написати літом 1895 р., котре думав провести в Парижі, де великі бібліотеки а надто підмога бельгійських учених а его приятелів мали достарчити ему матеріалу, в тім числі й такого, що досі не був опублікований. Та на горе наше, смерть перемазала ті пляни. От тим то ми й видаємо сю частину его важної праці, яку ему вдало ся викінчити, маючи ту сумну певність, що у нас нема чоловіка, котрий би зумів довести єї до кінця так основно, з таким широким та світлим поглядом, який визначував завсігди незабутного М. П. Драгоманова.

Ів. Франко.

Вийшли в друку такі книжки:

- М. МИХАЙЛЕНКО — Національне питанє в Росії й війна.
М. МИХАЙЛЕНКО — Росія й Україна.
М. МИХАЙЛЕНКО — «Визвольні Маніфести» російського уряду в теперішній війні.
Ю. РУЧКА — Російські соціалісти й теперішня війна.
М. ЗАЛІЗНЯК — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?
М. ЗАЛІЗНЯК — Українці, Росія й війна.
М. ДРАГОМАНІВ — Чудацькі думки про українську національну справу.
М. ДРАГОМАНІВ — Листи на наддніпрянську Україну.
М. ДРАГОМАНІВ — Віра і громадські справи.
М. ДРАГОМАНІВ — Рай і поступ.
М. ЛОЗИНСЬКИЙ — Українська Галичина окремий коронний край!
К. КАВТСЬКИЙ — Національність і інтернаціональність.
К. КАВТСЬКИЙ — Національна держава, імперіялістична держава і союз держав. Переклад з німецького з додатком Д. Сметанки — Соціалізм, завойовницька політика, патріотизм і націоналізм.
В. ЛІБКНЕХТ — Чи Європа має скозачіти?
Ф. ЛЯСАЛЬ — Про суть конституції.
Ф. ЛЯСАЛЬ — Програма робітників.
О. НАЗАРУК — Що се є: суспільні кляси, боротьба кляс, буржуазія, пролетаріят, капіталізм і організація.
В. РЮМИНСЬКИЙ — Повстане селян в Англії.
С. ДІКШТАЙН — Хто з чого живе?
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Як мужик став довжником у всіх.
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про несправедного царя.
Ф. ВОЛХОВСЬКИЙ — Казка про салдатську душу.
Чи є тепер панщина?
В. ШВАЧКА — Чому позичали віру?
Х. ЖИТЛОВСЬКИЙ — Соціалізм і національне питанє.
К. РЕННЕР — Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм.
К. РЕННЕР — Нація, як правна ідея, й інтернаціонал.
К. РЕННЕР — Проблеми сходу.
А. БАХ — Економічні нариси.
А. БАХ — Цар — Голод.
Н. АНДРЕЄВ — Початки релігії.

В „Політичний Бібліотеці“ вийшли:

- Л. ВАСИЛЕНКО — Світова війна.
С. ТОМАШІВСЬКИЙ — Галичина. Політично-історичний нарис
з приводу світової війни.
М.ЛОЗИНСЬКИЙ—Утворене українського коронного краю в Австрії.
М. ДРАГОМАНІВ — Старі хартії вольности.

В німецькій мові вийшли:

- G. RUCZKA — Die russischen Sozialisten und der gegenwärtige
Krieg.
G. RUCZKA — Die französischen Sozialisten und der Krieg.

Друкують ся або готують ся до друку:

- Л. КУЛЬЧИЦЬКИЙ — Федералізм і соціалістична політика.
Ж. ЖОРЕС — Батьківщина і робітництво.
М. БОРИСОВ — Соціалізм і проблема національної автономії.
К. ЛЯЙТНЕР — Імперіялізм московського народу.
Е. ПЕРНЕРСТОРФЕР — Про новітній націоналізм.
Національна справа й Партія Соціалістів-Революціонерів
Галичина й її національне значінє для України.
Е. БЕРНШТАЙН — Ітернаціонал робітничої кляси й европей-
ська війна.
І. СОКИРА — Хай Европа козачіє!
До угрунтованя програми української соціалістичної партії.
М. ДРАГОМАНІВ — Про неволю віри.
М. ДРАГОМАНІВ — Оповіданя про задрих богів.
М. ДРАГОМАНІВ — Швайцарська республіка.
Е. ВАНДЕРВЕЛЬД — Ідеалізм в марксизмі.
Л. ШИШКО — Оповіданя з московської історії. Частини I—III.
Л. ШИШКО — Робочий нарід і державний лад.
Національна справа в Росії й як її полагодити.
Боротьба за землю і волю в Росії.
Як бороти ся за землю і волю.
Що таке свобода й як її добувати.
Від самодержавства до народоправства.
Панщина й її упадок в західній Европі.
Французська армія під час великої революції.
Славетні дні турецького війська.
В. ВИННИЧЕНКО — Боротьба (Оповіданє).

Ціна 40-00

Б 303633

КХ (РХ/П)